

Osmanlı Dönemi Arşiv Belgelerinin Alevilik Araştırmaları Bakımından Önemi¹

The Importance of Ottoman Period Archive Documents in Terms of Alevism Studies

Saim SAVAŞ*

Özet

Osmanlı dönemi arşiv malzemesinin, bilhassa Safeviye tarikatının Safevi Devleti'ne dönüştüğü süreçle (XV.-XVI. asırlar) ilgili kısmı, o devirdeki ifadesiyle Kızılbaşlığın günümüz ifadesiyle Aleviliğin ortaya çıkışı ve gelişmesinin anlaşılabilmesi bakımından büyük katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çalışmada, daha önce mühimme defterleri üzerinde gerçekleştirdiğimiz tahliller örnekleminde tasnifi yapılan bazı arşiv malzemesi gruplandırılarak belirli başlıklar altında konumuz itibarıyla değerlendirilmiştir. Bu kapsamda tahrir, muhasebe, avarız ve nüfus defterleri; vakıflar ve vakfiyeler; fetvalar; ahkâm ve mühimme defterleri ve nihayet devlet arşivleri internet sitesinde yapılan tarama sonucu farklı tasniflerde bulunan konumuzla ilgili belgeler kısaca tahlil edilmeye çalışılmıştır. Elbette bu belge türleri dışındaki tasniflerde de konumuzu alakadar eden belge ve bilgiler mevcuttur. Bunların başında her türlü toplumsal olayın yansıdığı şer'î mahkeme sicilleri gelmektedir. Ancak bu tür çalışmaların çok daha geniş ekipler tarafından çok uzun bir zaman diliminde yapılabileceği konuya vâkıf olanlarca takdir edilecektir. Bu yüzden bu çalışmada daha ziyade belirli örneklerle arşiv belgelerinin önemi vurgulanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kızılbaş, Alevilik, Safevî Tarikatı, Osmanlı İmparatorluğu, Arşiv Belgeleri

¹Bu makale, 08 Temmuz 2016'da Ankara TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi'nde düzenlenen *Aleviliğin Yazılı Kaynakları Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.*

*Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, saim.savas@usak.edu.tr

Abstract

It is believed that the Ottoman period archival materials, especially the part about the process of Safaviyya order turning into Safavid dynasty (XV-XVI centuries) will contribute greatly in terms of understanding the emergence and development of Alevism by present-day expression and Kizilbash by that time's expression. In this study, some archival materials that were classified in the samples of the analysis that we had previously carried out on the Mühimme registration books were grouped and evaluated under certain titles regarding our subject. In this context, cadastral record, accounting, avarız and population books; foundations and endowments; fatwas; ahkam and mühimme registration books and finally the documents related to our subjects that make different classifications as a result of the scanning on the public records website were tried to be briefly analysed. Surely there are documents and information that are relevant to our subject in classifications other than these document types. The shar'i court records which all kinds of social events reflected on are the primary ones amongst these. However, it will be estimated by those who are on top of the subject matter that these kinds of studies can be studied by much bigger teams in a very long period of time. Therefore, in this study, it will be tried to emphasize the importance of archival documents with rather specific examples.

Keywords: Kizilbah, Alevism, Safavid Dynasty, Ottoman Empire, Archive Documents

Giriş

Osmanlı dönemi arşiv malzemesinin bulunduğu ana merkezleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Topkapı Sarayı Arşivi, Vakıflar Arşivi (Vakıflar Bölge Müdürlükleri ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivleri), Şer'îye Sicilleri Arşivi ve Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi olarak sıralayabiliriz. Ayrıca bilhassa bir vakıf bağlantısı bulunan aileler elinde bulunan şahıs ve aile arşivleri de aynı kategoride değerlendirilebilir. Söz konusu arşivlerde tasnifi yapılan malzeme araştırmacıların hizmetine sunulmaktadır.

Osmanlı dönemi arşiv malzemesinin, bilhassa Safeviye tarikatının Safevi devletine dönüştüğü süreçle (XV.-XVI. asırlar) ilgili kısmı, o devirdeki ifadesiyle Kızılbaşlığın günümüz ifadesiyle Aleviliğin ortaya çıkışı ve gelişmesinin anlaşılabilmesi bakımından büyük katkı sağlayacağını düşünüyoruz. Elbette bu, bütün Osmanlı dönemi belgelerinin de dikkate alınması gerektiği için çok geniş çaplı araştırmaların ve tahlillerin yapılmasıyla mümkün olacaktır.

Bu çalışmada, daha önce mühimme defterleri üzerinde gerçekleştirmeye çalıştığımız tahliller örneğinde tasnifi yapılan bazı arşiv malzemesi gruplandırılarak belirli başlıklar altında konumuz itibariyle değerlendirilmiştir.

Bu kapsamda tahrir, muhasebe, avarız ve nüfus defterleri; vakıflar ve vakfiyeler; fetvalar; ahkâm ve mühimme defterleri ve nihayet devlet arşivleri internet sitesinde yapılan tarama sonucu farklı tasniflerde bulunan konumuzla ilgili belgeler kısaca tahlil edilmeye çalışılmıştır. Elbette bu belge türleri dışındaki tasniflerde de konumuzu alakadar eden belge ve bilgiler mevcuttur. Bunların başında her türlü toplumsal olayın yansıdığı şer'î mahkeme sicilleri gelmektedir. Ancak bu tür çalışmaların çok daha geniş ekipler tarafından çok uzun bir zaman diliminde yapılabileceği konuya vâkıf olanlarca takdir edilecektir. Bu yüzden bu çalışmada daha ziyade belirli örneklerle arşiv belgelerinin önemi vurgulanmaya çalışılacaktır.

I-Tahrir, Muhasebe, Avarız Ve Nüfus Defterleri

Osmanlı maliye teşkilâtında vergilerin ve bu vergileri verenlerin ismen tespiti için gerçekleştirilen sayımları ve bu sayımların kaydedildiği defterleri ifade eden tahrir defterlerindeki² bilhassa zaviye, aşiret ve cemaat kayıtları takip

²Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Öz, "Tahrir", *DİA*, 39, Ankara 2010, s. 425-429. "Osmanlı belgelerinde tahririn amacı ülkedeki reâyânın oturduğu yerleri ve işlerinin bütün özelliklerini, mallarının ve ürünlerinin kaynaklarını, timar sahiplerinin gelirlerini, reâyâ ile timar sahipleri arasındaki uzlaşmazlıkları hükümdarın (devlet) bilmesi olarak belirtilir. Bunun yanında şeriata ve yerleşik kanuna aykırı bid'at ve zulümlerin önlenmesi, avâriz vergisinin yüklenmesi durumunda hâne sayısının bilinmesi, vakıfların durumunun ortaya konulması gibi amaçlar da söz konusudur", bkz. s.426; "tahrir sırasında kurulla dirlik sahipleri ve halk arasında bazan tartışmalar meydana gelmekteydi. II. Bayezid devrinde zâhiren dinî özellik gösteren isyanların çıkmasında ve yayılmasında tahrir sonuçlarından memnun olmayan timar sahiplerinin rolü vardır. Bu durum Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemindeki isyanlarda da görülmektedir. Geçim darlığı yüzünden reâyânın tahrir esnasında köylerinin gerçek hâsılatını gizlemesi, köylerini terkederek deftere yazılmaması, timar sahibinin raiyyetlerini tahrirden kaçırmaması vb. olaylar yaygın biçimde meydana gelmekteydi. Öte yandan güvenlik sorunu tahrir sürecini etkileyen unsurlardan biriydi. Meselâ 1642 yılı avâriz tahriri sırasında Aydın sancağı il yazıcısına gönderilen bir fermanla sağlıklı bir sayım için öncelikle silâhlı reâyânın silâhlarının toplanması emredilmiştir (*Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, s. 57-62)", bkz. s.427; "Yeni tahrir neticesinde hazırlanan deftere "defter-i cedîd", öncekine "defter-i atîk", daha öncekine "defter-i köhne" denir. Osmanlılar'da tahrir timar sistemiyle doğrudan bağlantılı bir özellik göstermiş ve bu sisteminin yürürlükte olduğu (sâlyânesiz) eyalet ve sancaklarda uygulanmıştır (meselâ XVI. yüzyılda Rumeli, Anadolu, Rum / Sivas, Erzurum, Karaman, Zülkadriye/Dulkadir, Diyarbekir, Halep, Şam, Musul gibi eyaletler), XVI. yüzyılda fethedilen Mısır, Yemen, Bağdat, Lahsâ gibi sâlyâneli eyaletlerle yerel beylerin yönetmesine izin verilen, Diyarbekir, Van eyaletleri içinde yer alan, sayıları zaman içinde değişen (on-on bir kadar) hükümet-sancaklarda tahrir yapılmamıştır. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren timar sisteminin önemini kaybetmeye başlamasıyla klasik tahrir usulü yeni veya yeniden fethedilen bazı yerler müstesna terkedilmiştir", bkz. A.g.m., s. 426.

edilerek konumuzla alakalı bir takım önemli sonuçlara ulaşılabileceğini söyleyebiliriz. Yapılan ilk tahrirlerden itibaren çok geniş çaplı taramalarla, konar-göçer ve köylü nüfus ile bu nüfusu oluşturan aşiretlerin tespiti, bunların meskûn şehirli nüfusa oranı ve o devir toplumunun bir nevi iletişim merkezleri olarak değerlendirilebileceğimiz zaviyeler hakkında konumuzun anlaşılmasına yardım edecek bir takım sonuçların elde edilebileceğini düşünüyoruz. Benzer şekilde Osmanlı-Safevi mücadelesinde bilhassa Orta Anadolu ve Toroslar boyunca bütün Güney Anadolu'daki konar-göçer aşiretler ile köylüler ve tımarlı sipahilerden bir kısmının Safevi taraftarlığını tercih etmesinde, o devirdeki kargaşa ortamının bir sonucu olarak yaşanan siyasi belirsizlik, Osmanlı merkezleşme politikalarına intibak sıkıntısı, ekonomik sıkıntılar ve tımar gelirlerinin düşük olmasının etkili olduğu biliniyor. Bu bakımdan tımar gelirlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, yapılan bu tespitin teyidi açısından önemlidir. Ayrıca Anadolu'dan İran tarafına meydana gelen nüfus hareketliliği yani Safevi Devletinin kuruluşu ve devamında etkin olan aşiretlerin hareketliliği ve Kızılbaş olarak adlandırılan Safevi taraftarı aşiretlerin Osmanlı topraklarındaki dağılımları ve hareketlilikleri de söz konusu defterlerden takip edilebilir.

Safevi Devleti'nin kurulması ve gelişmesi sürecinde Çukurova'dan giden konar-göçerlerle ilgili tahrir defterlerinde isimlerinin üzerine kırmızı mürekkeple “**sürhser şodend**” (**Kızılbaş oldular**) şeklinde notlar düşülmesi bu bakımdan anlamlı olsa gerektir.³

Aslında Alevilik ve Bektaşiliğin altyapısının oluştuğu dönemleri anlamak bakımından da konumuzla alakalı aşiret, cemaat ya da mühim kişilerin isimlerinin tahrir defterlerindeki izleri sürülebilir. Ahmet Yaşar Ocak hocamızın meşhur kitabı *Babaîler İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yabut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü* adından hareketle, söz konusu isyanda yer almaları sebebiyle ya da isyan bahanesiyle takibata uğrayan Türkmen aşiretlerinin ve isyanda ve devamındaki süreçte isimleri öne çıkan kişilerin tespiti, bu isimlerin coğrafi ve insanî bakımdan yaygınlık derecesinin takibinin tahrir defterlerinden yapılabileceği söylenebilir. Bahis konusu aşiret ve kişi adları, isyanın etkili olduğu ya da hatıralarının yaşatıldığı sahalarda izler bırakmış mıdır? Bu isimler sonraki dönemlerde kişi ya da yer isimleri olarak tahrirlere

³ Bkz. Faruk Sümer, “Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.I/S.1 Ankara 1963, s.57; Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, s.50; Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1992, s.66; Zehra Dönmez, *XVI. Yüzyıl Adana Sancağı'nda Konar-Göçer Nüfus Ve Yerleşim (1519-1572)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s.7, 23-25, (TD 450, “Cemaat-i Ali Beylü”, s.236; “Cemaat-i Lala”, s.238).

yansıdığı mıdır?⁴ Ayrıca tahrir, muhasebe, avarız ve nüfus defterlerinde tespit edilen söz konusu isimlerin, dönemi anlatan tarih kitapları ile velayetname ve vakayinamelerde geçen aşiret, cemaat ve kişi isimleriyle karşılaştırılmasının da meselenin açıklığı kavuşmasında faydalı olacağı söylenebilir.⁵

1574-1575 tarihli Sivas Mufassal Tahrir Defterinde 67 adet **Pir Sultan** isminin geçmesi ve aynı defterde **Hidmetkâr-ı/ Hidmetkârân-ı Zâviye-i Hacı Bektaş Veli** ve 'an **Evlâd-ı Hacı Bektaş** şeklinde geçen kayıtlar⁶;

⁴ Baba İlyas, Baba İshak, Muhlis Paşa, Şeyh Osman, Aynuddevle (Ayna Dola), Hacı Mihman ve Bağdın Hacı, Şeyh Balı, Şeyh Edebalı, Emircem (Emirci) Sultan yahut Şerefeddin İsmail, Hacı Bektaş-ı Veli, Sarı Saltık. Barak Baba, Aybek Baba (Aybeği Şeyhi), Baba Merendi (Buzğu Baba), Tapduk Baba (Tapduk Emre), Şeyh Süleyman-ı Türkmânî, Geyikli (Âhûlu) Baba, Abdal Musa (Musa Baba), Kumral Abdal (Kumral Baba) ve Abdal Murad bu süreçte takip edilmesi gereken isimler olarak zikredilebilir. İsyana katılan köylü ve konar-göçer kesimlerin hangi boylara mensup oldukları tam olarak tespit edilememekle beraber bunların önemli bir kısmının Karamanoğulları'nın mensubu bulunduğu Avşar oymağı ile Çepni oymağı gibi büyük oymaklara mensup oldukları bilinmektedir ki, bunlardan Hacı Bektaş-ı Veli, Çepni boyuna mensup, hatta muhtemelen bu boyun bir kolu olup kendi adını taşıyan Bektaşlı oymağının reisi idi, bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul Ekim 2011⁵, s. 60-61.

⁵ Bu konuda yapılan örnek çalışmalar için bkz. Irène Beldiceanu-Steinherr, "Osmanlı Tapu-Tahrir Defterleri Işığında Bektaşiler (XV.- XVI. Yüzyıllar)", Çev.: İzzet Çıvgın, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3, 2011, ss. 130-187, http://www.abked.de/3_tr.asp (07.06.2016); Irène Beldiceanu-Steinherr, "Osmanlı Tahrir Defterlerinde Seyyid Ali Sultan: Heterodoks İslâm'ın Trakya'ya Yerleşmesi", *Sol Kol: Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, Ed.: Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul Eylül 1999, ss. 50-72; Irène Mèlikoff, "Bektaş: Bir Boy Adı Mıydı?", *Prof. Irène Mèlikoff'un Ardından*, Çev.: Turan Alptekin, Demos Yayınları İstanbul 2009, ss. 57-65; Feridun M. Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri Bildirileri 28-29 Mayıs 1990*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, ss. 143-156; İlhan Şahin, (1986). "Hacım (Hacıbektaş) Köyü'nün Sosyal ve Demografik Tarihi (1485-1584)", *Osmanlı Araştırmaları*, VI, İstanbul 1986, ss. 31-38; İlhan Şahin, (1987). "Osmanlı İmparatorluğunda Konar-Göçer Aşiretlerin İsim Almalarına Dair Bazı Mülâhazalar", *Tarih Enstitüsü Dergisi* Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı, XIII, İstanbul 1987, ss. 195-208.

⁶ Mecidözü'ne bağlı Kuduzlar karyesinde bulunan "Haydar veled-i Aydın, Hidmetkâr-ı Zâviye-i Hacı Bektaş Veli" (bkz. s.261, yine Mecidözü'ne bağlı Börkcü karyesinde geçen "Vakf-ı 'İmâret-i Hatuniyye der-Tokat ber müceb-i vakfiyye ve bir sehmi mülk-i mevrûs-ı Yusuf veled-i Mürsel 'an Evlâd-ı Hacı Bektaş" (bkz. s.267), yine Mecidözü'ne bağlı Çare karyesinde geçen "Evlâd-ı Koç Hüseyin hâliyâ rub'-ı mâlikâne dokuz sehmi olub bir sehmi mülk-i mevrûs-ı Yusuf 'an Evlâd-ı Hacı Bektaş" (bkz. s.269), yine Mecidözü'ne bağlı Eymir Bağ karyesinde geçen "Vakf-ı 'İmâret-i Hatun vâlide-i merhûm Sultan Bayezid Han -tâbe serâhu- der-Tokat hâliyâ mâlikânenin dokuz sehminden bir sehmi mülk-i mevrûs-ı Yusuf veled-i Mürsel 'an Evlâd-ı Hacı Bektaş"

Başbakanlık Osmanlı Arşivi TD 315 (H. 963/M. 1556)'de kayıtlı bulunan Bozok Vilayetinin mufassal defterinden tespit edilen yaklaşık 5100 civarındaki erkek şahıs isminden 16'sının **Bektaş** olması,⁷Nahiye-i Ahsen Dere tâbi'-i Elbistan der Livâ-i Maraş, Mezraa-i Şıvğın tâbi'-i mezbur der nezd-i Karatut **Cemaat-i Bektaşlı** ziraat ider⁸ ve Nahiye-i Yeni İl der Livâ-i Malatya, **Karye-i Bektaş Viranı** tâbi'-i m. kayıtları,⁹ 1519'da Gelibolu Sancağında 11 adet **Bektaş** isminin bulunması¹⁰, Kanuni devrinde Kerkük Sancağında 3 adet **Hacı Bektaş**, 5 adet **Bektaş** ve 4 adet **Pir Sultan** isminin kaydedilmesi¹¹, Çorum Mufassal Tahrir Defterinde 10 adet **Pir Sultan** isminin bulunması¹², aynı defterde kayıtlı "Ashâb-ı Akdeme-i nefis-i Çorumlu Zemîn-i İsa Halife ki **Kızılbaş olmuş** hâliyâ der dest-i İhtiyar veled-i Yusuf 'an Karye-i Ökü, çift"¹³ ve "... **Kızılbaş olmağın** hükm-i pâdişâhî ile satulub Habil Oğlu Şah Veli Kethüdâ satun alub hüccet-i şer'iyyesiyle sebt-i defter olundu ..."¹⁴ ifadeleri, mufassal tahrir defterlerinin konumuz açısından önemini ortaya koymaya yeter.

(bkz. s.279), yine Mecidözü'ne bağlı Sırçalı karyesinde geçen "Vakf-ı İmâret-i Hatuniye, vâlide-i merhum Sultan Bayezid Han der-Tokat ve nisf-ı mâlikâne mülk-i Evlâd-ı Koç Hüseyin hâliyâ dokuz sehm mâlikânenin bir sehmi mülk-i mevrûs-ı Yusuf veled-i Mürsel 'an Evlâd-ı Hacı Bektaş" (bkz. s. 286), Kızıl Künbed'e bağlı Doked karyesinde geçen "Hüseyin veled-i Ali, hizmetkârân-ı Hacı Bektaş-ı Veli; Mehmed birâder-i o, misluhû; Balı birâder-i diğer, misluhû" (bkz. s.416), bkz. *H. 982 (M. 1574/1575) tarihli ve TKG.KK.TTd. 178 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Liva-i Sivas*, I, Ankara 2014, T.C. Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı Tapu Ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın No: 9.

⁷ Bkz. Rafet Metin, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bozok Sancağında Kullanılan Erkek Şahıs İsimleri", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt:21 No:2, Mayıs 2013, 549,552, 555, 556.

⁸ Bkz. Refet Yinanç–Mesut Elibüyük, *Maraş Tahrir Defteri (1563)*, Cild: II, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Ankara 1988, s. 512, 534.

⁹ Bkz. Refet Yinanç–Mesut Elibüyük, *Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Yayını, Ankara 1983, s.235-236.

¹⁰ Bkz.T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 105 Defter-i Hâkânî Dizisi: XIII, *75 Numaralı Gelibolu Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (925 / 1519)*, I, <Dizin ve Transkripsiyon> Ankara 2009.

¹¹ Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 64 Defter-i Hâkânî Dizisi: VIII, *111 Numaralı Kerkük Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (Kanûnî Devri)*, I, <Dizin, Transkripsiyon ve Tıpkıbasım> Ankara 2003.

¹² *H.984 (M.1576/1577) tarihli ve TKG.KK.TTd.54 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Çorum*, I, Ankara 2014, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayını.

¹³ Bkz. A.g.d., s. 70.

¹⁴ Bkz. A.g.d., s. 505.

Mufassal tahrir defterlerinde kayıtlı kişi ve yer isimleri, bilhassa konar-göçer yaşayış biçimini sürdüren veya peyderpey yerleşik hayata geçen Türk topluluklarında yaşanmaya devam eden İslam öncesi inançların izlerini takip açısından da önem arz etmektedir. İdari, askeri, dini ve sosyal yapıları aşiret yapılanması biçiminde tezahür eden söz konusu toplulukların, dağıldıkları coğrafyalarda bıraktıkları izlerin takibi konumuz itibarıyla çok faydalı bilgilere ulaşılmasını sağlayabilir. Hacı Bektaş¹⁵, Yunus Emre, Geyikli Baba, Koyun Baba¹⁶, Abdal Musa, Dede Garkın, Dede Bali¹⁷ vb. kişi, aşiret, cemaat, tekke, türbe ya da yatır adları, o devirlerdeki toplumsal yapılanma dikkate alındığında, çok büyük ihtimalle söz konusu isimlerin ilişkili bulunduğu aşiretlerin parçalarının buldukları yerleri işaret ediyor olabilir. İlgili aşiret mensupları, gittikleri yeni coğrafyalarda, aşiret adını veren manevi büyüklerinin hatırasını yâd etmek amacıyla onlarla ilgili bir takım kurumlar inşa etmiş olmalıdırlar. Bu tür mekânlar ille de muntazam yapılar olmayabilir. Bazen bir taş yığını ya da bazen “dede” olarak isimlendirilen ulu bir ağaç da aynı vazifeyi ifa etmiş olabilir. Bu bakımdan çeşitli coğrafyalarda bulunan aynı kişiye ait türbe ve yatırlar, aslında ilgili aşiretin dağıldığı coğrafyayı gösteriyor olabilir. Bu tür özellikler sadece Alevi-Bektaşî topluluklara değil bunların dışındaki bütün konar-göçer topluluklara da teşmil edilebilir.

Mufassal tahrir defterlerinde kayıtlı bu tür isimlerin yaygınlık ve yoğunluk durumu da konumuz itibarıyla önemlidir. Yukarıda sözü edilen toplumsal yapılanmanın devam ettiği coğrafyalarla ilgili XVII. asırda kaydedilen avarız defterleri ile XIX. asırda tutulan nüfus defterlerinde de benzer bilgiler bulunmaktadır. Dolayısıyla XVI. asırda tahrir ve muhasebe defterlerinden elde edilen söz konusu verilerin devamı, XVII. ve XIX. asırlarda avarız ve nüfus defterlerinden takip edilebilir. Konuya Kayseri örneğinde baktığımızda; bu dönemde Kayseri’de 2 adet Pir Sultan, 2’si “Hacı Bektaş” olmak üzere 40 adet Bektaş ismi avarız defterine kaydedilmiş bulunmaktadır. “Mahalle-i Bektaş” kaydı da aynı şekilde değerlendirilebilir.¹⁸ 1676 tarihli Kütahya avarız defterine göre Sirge kazasına bağlı Dere karyesinde yaşayan Bektaş bin İhtiyar, 1832’de

¹⁵ Bu konuda örnek olması bakımından şu üç çalışmaya bakılabilir: Irène Beldiceanu – Steinherr, “Osmanlı Tapu-Tahrir Defterleri Işığında Bektaşiler (XV.- XVI. Yüzyıllar)”, Çev.: İzzet Çıvgın, *Alevilik - Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 2011, ss. 130-187; Irène Mèlikoff, “Bektaş: Bir Boy Adı Mıydı?”, *Prof. Irène Mèlikoff’un Ardından*, Çev.: Turan Alptekin, Demos Yayınları İstanbul 2009, ss. 57-65; Ahmet Taşğın – Bünyamin Solmaz, “Tahrir Defterlerinin Alevilik-Bektaşilik Araştırmalarına Katkısı: Irène Beldiceanu–Steinherr Örneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı: 61, Ankara 2012, ss. 207-220.

¹⁶ Bu konuda bkz. Saim Savaş, “Efsanelerin Gölgesinde Tarihi Bir Sima: Koyun Baba”, *Alevilik*, İstanbul 2004, ss.199-217.

¹⁷ Dede Bali ile ilgili çalışmamız halen devam etmektedir.

¹⁸ Mehmet İnbacı, *17. Yüzyıl Kayseri Avarız ve Cizye Defterleri*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları Yayın No: 80, 2011, s. 17, 50, 65, 274, 334.

yine Sirge'ye bağlı Çaltı karyesinde kayıtlı Kocaoğlu Seyyid Bektaş bin Ali, 1831'de yine Sirge kazası dâhilinde bulunan Harmandalı Aşireti Hasanlı Mahallesiinde yaşayan Somuncuoğlu Bektaş bin Ömer, Hacıbektaşoğlu Ahmet bin Ömer, Hacıbektaşoğlu Şerif bin Ali, Hacıbektaşoğlu Mehmet bin Ali, Hacıbektaşoğlu Hasan bin Mehmet, Hacıoğlu Bektaş bin Hamza, Azizoğlu Mustafa bin Bektaş, Tutaşoğlu Bektaş bin Mehmet isimleri, konumuzla alakalı aşiret ya da tarikat bağlarının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.¹⁹

1530 tarihli muhasebe defterleri de benzer bilgileri ihtiva etmesi bakımından dikkate alınmalıdır. Vilayet-i Karaman ve Rum defteri dizininde tespit edilen; “Bektaşlı kabilesi, Ak-saray kz.: 132”, “Bektaşlı cema’ati, Ak-saray kz.: 133”, “Sultan Hacı Bektaş: 129, 130, 132, 135, 138”, “Hacı-Bektaş zv.: 135”, “Hacı-Bektaş zv., Kır-şehri: 129, 130, 132”, “Hacı-Bektaş zv. [Susadı k., Eyyub-ili n.]: 138”, “Hacı-Bektaş zv.: 204”, “Bektaş m., Pirlavganda k., Ala-dağ kz.: 100”, “Bektaş k., Ak-saray kz.: 136”, “Bektaşcık k., Eyyub-ili n.: 129”, “Pir Sultan: 6”, “Pir-Sultan m., bk. ‘Arab-başı m., Konya nf.’”²⁰ ve “Kızılbaş: 787”, “Aleviler k., Argoma n.: 383”, “Alevi k., Sure n.: 930”, “Bektaşlı k., Kavak kz.: 696”, “Derviş-Hasan veled-i Bektaş zv.: 627”, “Derviş Ahmed Bektaş: 760”, “Mescid-i Bektaş m., Tokat nf.: 431”²¹, Vilayet-i Anadolu defteri dizininde geçen; “Bektaşlar cema’ati: 19”, “Bektaş k., Sandıklı n.: 175”, “Ahi-Bektaş çf., Kutlu-digin: 96”²² ve “Bektaş-bükü k., Boy-abad n.: 664”²³ ifadeleri, mufassal tahrir defterlerindeki bilgilerle birlikte değerlendirilebilir.

Mufassal tahrir ve muhasebe defterlerindeki bilgiler, tarihi süreç itibariyle dikey ve yatay olarak değerlendirilmelidir. Yani aynı tarihli defterlerde ilgili

¹⁹ Sirge kazası ile ilgili bilgiler, tarafımızdan hazırlanan *Sirge Kazası Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Araştırması*, Ankara 2017, Türk Tarih Kurumu Yayını, başlıklı kitapta geniş bir şekilde ele alınmıştır.

²⁰ 387 Numaralı Muhâsebe-İ Vilâyet-İ Karaman Ve Rûm Defteri (937/1530) I, Konya, Bey-şehri, Ak-şehir, Larende, Ak-saray, Niğde, Kayseriyye ve İç-il Livâları<Dizin ve Tıpkıbasım>, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 32 Defter-i Hâkânî Dizisi: III, Ankara 1996.

²¹ 387 Numaralı Muhâsebe-İ Vilâyet-İ Karaman Ve Rûm Defteri (937/1530) II, Amasya, Çorumlu, Sivas-Tokat, Sonisa-Niksar, Kara-bisâr-i Şarkî, Canik, Trabzon, Kemah, Bayburd, Malatya, Gerger-Kabta ve Divriği-Darende Livâları<Dizin ve Tıpkıbasım>, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 36 Defter-i Hâkânî Dizisi: III, Ankara 1997.

²² 438 Numaralı Muhâsebe-İ Vilâyet-İ Anadolu Defteri (937/1530), I, Kütahya, Kara-bisâr-i Sâhib, Sultân-önü, Hamîd ve Ankara Livâları, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 13 Defter-i Hâkânî Dizisi: I, Ankara 1993.

²³ 438 Numaralı Muhâsebe-İ Vilâyet-İ Anadolu Defteri (937/1530), II, Bolu, Kastamonu, Kengırı ve Koca-ili Livâları, <Dizin ve Tıpkıbasım>, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 20 Defter-i Hâkânî Dizisi: I, Ankara 1994.

isimlerin yayıldığı coğrafya ve yaygınlık derecesi, önceki ya da sonraki defterlerdeki verilerle karşılaştırılarak incelenmelidir. Bu tür bilgiler, siyasi ve askeri olaylarla nüfus hareketliliğinin ilişkisini ortaya koyabilir. Aynı şekilde Osmanlı-İran savaşlarında, meydana gelen isyanlarda ya da Osmanlı güçlerinin takibatında öne çıkan Kızılbaş önderlerin isimlerinin yaygınlık durumu da, olayların psikolojik ve sosyal etkisini anlamak bakımından önemli olsa gerektir.

II-Vakıflar/Vakfiyeler

Osmanlı-Safevi çatışma hattını oluşturan bölgelerde düzenlenen vakfiyelerde konumuzla ilgili bazı kayıtların bulunabileceğini düşünüyoruz. Elbette bu düşüncemiz, coğrafya ve zaman boyutunda karşılaştırmalı incelemelerle teyit edilmeye muhtaç bulunmaktadır. Yani çatışma hattı ile çatışma hattı dışındaki bölgelerde ve aynı şekilde çatışmaların etkin olduğu dönemler ile bu dönemlerin öncesinde ve sonrasında düzenlenen vakıf kayıtlarının karşılaştırmalı incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca Osmanlı devleti ile Safeviler arasında zaman zaman el değiştiren bölgelerdeki vakıflarla ilgili meselelerin de arşiv kayıtlarından takip edilmesinde konumuz itibariyle fayda bulunmaktadır. Bu konuda yaşanan bazı sıkıntıların tahrir kayıtlarına aksetmiş olduğu görülmektedir.

Osmanlıların ele geçirdiği Safevi topraklarındaki vakıfların bir kısmını iptal ettikleri, büyük bir kısmını ise olduğu gibi korudukları anlaşılıyor. 1028 numaralı tahrir defterinde (BOA, TD 1028, s. 11) yer alan “Şimdiki hâlde **Kızılbaş vakfı** meşrû' değildir diyü Hâssa-i Hümâyûn için zabt olunmuşdur. Ammâ ki Musa-i Kâzım hazretlerinin âsitânesinin mesâlihi Bağdat Hazinesi'nden görülmek üzeredir. Sürremenraa (Samarra) âsitânesinin mesâlihi görülmeyüb mu'attaldır” ifadesi, bazı vakıfların Sünnîlik açısından meşru bulunmayıp lağvedildiğini göstermektedir. Buna karşılık İmam Abbas neslinden olan Şeyh Hacı zaviyesi ile ilgili olarak geçen “Zikrolan bir feddan yer kadimden **selâtîn-i Acem** temessükâtı mücebince zâviye-i mezbûreden vakfiyyet üzere tasarruf olunub vakf olmağla hâliyâ dahi vakfiyyet üzere tasarruf olunur” (TK, KKA 111, v. 78b) ve İmam Zeynü'l-Abidin mezarı vakfının gelirleri arasındaki bir bağ için kullanılan “def'a bağ, der-nefs-i Dakuk, el-meşhur bağ-ı Şah-Hatun, an-savkı **Şah İsmail** vakf-kerde” (*Aym defter*, v. 79b) ifadelerinde görüldüğü üzere bazı vakıflara dokunulmadığı görülmektedir. Yine Nure zaviyesi için yapılan açıklamada geçen “sadaka olan hükm-i hümâyûn ve **selâtîn-i Acem** temessükâtı mücebince amel oluna” (BOA, TD 386, s. 261) ve Samarra asitanesi vakıf kayıtlarında geçen “Âsitâne-i mezbûrede mütemekkin olan reâyâ ve fukarâ kadîmü'l-eyyâmdan hâne şumâr ve mevâşî ve merâî ve resm-i camus veregelmeyüb muâf ve müsellemler olalar diyü Cihanşah Pâdişâh'dan ve Hasan Pâdişâh'dan ve Yakup Pâdişâh'dan ve Rüstem Pâdişâh'dan hükümleri vardır ve **Kızılbaş zamânında** dahi alınmamış...” (*Aym defter*, s. 166) ibareleri de aynı

anlamda değerlendirilebilir. Benzer şekilde Bağdat eyaletinde Safeviler tarafından ortadan kaldırılan bazı vakıfların Osmanlı Devleti tarafından Şeyh Cagir vakfında olduğu gibi tekrar vakfiyetlerinin tanındığı anlaşılmaktadır (BOA, TD 1028, s. 9).²⁴

Tahrir defterlerine vakıflarla ilgili yansıyan bu tür bilgilerin yanında doğrudan vakfiyelere kaydedilen bazı bilgiler de konumuz itibarıyla dikkate alınmalıdır. Osmanlı-Safevi mücadelesinin yaşandığı ya da Safevi propagandasının etkili olması muhtemel sahalarda, Safevilerin dinî/mezhebi etkilerini kırmak amacıyla bazı kurumların vakıflarla desteklendiği anlaşılmaktadır. Bu gibi vakıfların vakfiyelerinde geçen konumuzla ilgili bazı ifadeler dikkat çekicidir. Çok büyük ihtimalle bir Kalenderî şeyhi olan ve bölgede etkili olduğu anlaşılan Sivaslı Ali Baba için Kanuni'nin veziriazamı Rüstem Paşa'nın tertip ettirdiği vakfiyede vakfın yönetimini önce Ali Baba'ya, sonra Ali Baba'nın kardeşine ve daha sonra Ali Baba zaviyesinde oturan "**Ehl-i Sünnet ve Cemaat Mezhebi üzere olmaları müteayyin olan fukaraya**" bırakması, bu bakımdan anlamlı olsa gerektir.²⁵

²⁴111 Numaralı Kerkük Livâsı Mufassal Tabrîr Defteri (Kanûnî Devri), Dizin, Transkripsiyon ve Tıpkıbasım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 64, Ankara 2003, s. 31; ilgili defterde, bugünkü harflere çevirileri yapılmış metinlerden birisini önemine binaen aynen aktarıyoruz: *Şehr-i Zol vilayeti kırk seneye karîb düşmen elinde iken baliya Vezîr-i a'zam ve Serdar-ı ekrem Hüseyin Paşa hazretleri eyalet-i mezburayı cümle elviye ve kala'î ile kabza-i tasarrufa getirüp ve ümera'-i Ekeradı ita'at itdirüb hususa merhûm ve mağfûr Cennet-mekân ve Firdavs-aşyan Sultan Süleyman Han hazretlerinin binası iken müddet-i mehdeden berü **Kızılbaş-ı bed-ma'âş hedm ve vîran itdüğü Gül'anber Kal'ası'n ve içinde olan Cami'-i Senî'î müceddeden ta'mîr ve bina ve ihya idüüb uğur-ı dîn-i mübîninde vücada gelen hidmeti la-yu'ad ve la-yuhsa olmağın müşarun-ileyh hazretleri zühri-i ma'ad ve zâd-i yevm-i tenad için bina ve içinde ba'zı bu diyarlarda hayrata niyyet itmeyişin uğur-ı dîn ve devletde vücada gelen hidemat-ı pesenddesi mukabelesinde karye-i mezburâ kendülere [ber-vech-i] temhük virilmeğın ber-muceb-i emr-i şerîf icmal-i cedd ve 'ahk mimval-i meşrub üzere ber-vech-i temhük tasbîh olunmağın mufassal defterine dahi şerh virildi. Fî 28 S.,[Şaban] sene 39. Harrerehu'l-fakîr Mustafa, Re'isü'l-küttâb. bkz. s.105.***

²⁵ Vakfiyenin fotokopi ve çeviri metni için bkz. Saim Savaş. *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, İstanbul 1992, s. 186-198; Aynı şekilde IV. Murad'ın destekleriyle Ali Baba'nın torunu Küçük Ali Baba tarafından tertip edilen vakfiyede de; vakıf yönetiminin önce Küçük Ali Baba'ya, sonra cediti Büyük Ali Baba'nın Sivas dâhilinde bina eylediği zaviyesinde sakin erkek evladının yaşca büyüğüne bırakılması, vakıf gelirlerinin önce Küçük Ali Baba'nın talim-i sıbyan için bina eylediği muallimhanede "ri'ayet-i huruf ile Hazreti Kur'anı kıraate kadir mücevvid ve salih ve dindar" bir kimsenin muallim ve yine "ehl-i Kur'andan bir mü'eddeb müstakim" kimsenin halife tayin olunmaları, muallim olan kimsenin muallimhanede okuyan çocuklar mezun olduklarında her bir çocuğun yüzer adet salavat-ı şerife ve yedişer adet Fatiha-i Şerif suresi tilavet edip sevabını Hz. Peygambere bağışlamaları, Regaip Gecesinde mütevellî olan kimsenin, 4 halifenin (Çehar-ı Güzin) ruhları için baldan (aselden) dört batman helva pişirilip zaviyede ikram edilmesi gibi şartlar, mezhebi konuda gösterilen

Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında mühim bir çatışma meselesi ve sahası olan Dülkadirli beyliğinin son beyi olan Alaüddeve Bozkurt Bey tarafından tertip edilen H.916/M.1510 tarihli vakfiyede de, çok büyük bir ihtimalle bölgenin hassas yapısı sebebiyle, konumuzla alakalı ifadeler bulunmaktadır. Buna göre vakfiyede bahsi geçen medresede **Hanefi mezhebine** mensup müderrislerin, yine vakfiyede belirtilen mescitte **Hanefi mezhebinden** mütedeyyin, sâlih, şeriatı bilen, kadın ve erkek cemaatine beş vakit namaz kıldıran ehl-i sünnet bir imam tayin olunacağı şartı bulunmaktadır²⁶.

III-Fetvalar

Yavuz döneminin en büyük ulemasından sayılan Müfti Hamza'nın, Kızılbaşlar hakkında büyük bir ihtimalle Şah-Kulu hadisesi sebebiyle 1511-1512 tarihleri arasında vermiş olduğu bir fetvâ, dönemin algısını yansıtmaları bakımından büyük önem arz etmektedir. Fetvada temel olarak reisleri Şah İsmail olan Kızılbaş taifesi; Hz. Peygamberin şeriatını ve sünnetini, İslâm dinini, Kur'ân'ı, dinî ilimleri hafife almakla, haramları helâl kabul etmekle, Kur'ânı ve dinî kitapları tahkir edip yakmakla, mescitleri yıkmakla, Şah İsmail'i mabut kabul edip secde etmekle, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in halifeliklerini kabul etmeyip sövmekle, Hz. Ayşe'ye iftira atıp sövmekle ve nihayet İslâm dinini ortadan kaldırmaya kastetmekle suçlanmaktadır. Bu suçlar sebebiyle Kızılbaşların ve onlara tabi olanların kâfir ve mühlid oldukları, katledilmeleri gerektiği, kâfirlerden daha kötü oldukları için bunların kestiklerinin yenilmeyeceği, nikâhlarının haram olduğu, erkeklerinin öldürülüp mallarının, evlâtlarının ve kızlarının gaziler arasında taksim edilmesi ve tövbe ve nedametlerine itibar edilmemesi gerektiği sonucuna varılmıştır.²⁷

hassasiyete işaret etmektedir, Vakfiyenin fotokopi ve çeviri metni için bkz. A.g.e., s.199-204.

²⁶ İbrahim Solak, "916 H. / 1510 M. Tarihli Alaüddeve Bey Vakfiyesi", *dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/subbed/article/download/592/572* (07.06.2016).

²⁷ "Besmele ve duadan sonra... Müslimanlar bilün ve âgâh olun, şol tâyife-i Kızılbaş ki reisleri Erdebil-oğlu İsmail'dür, Peygamberimizün aleyhi's-selât ve's-selâm şeri'atini ve sünnetini ve dîn-i İslâm ve ilm-i dîni ve Kur'an-ı Mübini istihfaf itdikleri ve dahi Allahu Teâlâ harâm kıldığı günâhlara helâldür didükleri ve istihfafları ve Kur'an-ı Azîmi ve Mushafları ve kütüb-i şeri'ati tahkir idüb oda yakdukları ve dahi ülemâya ve sülehâya ihânet idüb kırub mescidleri yıkdıkları ve dahi reisleri la'ini mabûd yirine koyub secde itdükleri ve dahi Hazret-i Ebi Bekr'e radyallahu anhu ve Hazret-i Ömer'e radyallahu anhu söğüb hilâfetlerine inkâr itdükleri ve dahi Peygamberimizün hâtunu Âyişe ânâmuza radyallahu anha iftirâ idüb söğdükleri ve dahi Peygamberimizün aleyhi's-selât ve's-selâm şer'ini ve dîn-i İslâmı götürmek kasdın itdükleri bu zikr olunan ve dahi bunların emsâl-i şer'e muhâlif kavilleri ve fi'illeri bu fakir katında ve bâkî ülemâ-i dîn-i İslâm katlarında (tevâtürle) malûm ve zâhir olduğu sebebden biz dahi şeri'atün hükmi ve kitâblarımızun nakli ile fetvâ virdük ki ol zikr olunan tâife **kâfirler ve mühlidlerdür** ve

Osmanlı Devleti'nin tâkip ettiği Sünnîlik siyaseti çerçevesinde izah edebileceğimiz bir başka uygulama, Safevî sempatizanı Kızılbaş kesimlerin yaşadıkları yerleşim birimlerine mescit ve câmi yapımının emredilmesidir. Ebu's-Su'ûd Efendi'nin, Kanuni Sultan Süleyman'a, "nizâm-ı dîn u devlet ve intizâm-ı ahvâl-i memleket" için sunduğu mâruzâtında, mescit bulunmayan köylere, kadıların, cebren mescit yaptırıp, namaz kılmayanları cezalandırabilecekleri yolunda fetvâ verdiği ve bu fetvâsını, H.940(M.1533-1534) tarihli bir ahkâm-ı şerîfeye dayandırdığı, anlaşılıyor.²⁸

dahi her kimse ki ânlar meyl idüb ol bâtil dinlerine râzı ve muâvin olalar, ânlar dahi kâfirler ve mülhidlerdür, bunları kırub cemâatlerin dağıtmak (cemi' müslimanlara) vâcib ve farzdur, müslimanlardan ölen sa'îd ve şehîd cennet-i a'lâdadur ve ânlardan ölen hor ve hakir cehennemün dibindedür, bunların hali kâfirler halinden eşedd ve ekbahdur, zirâ bunların bugazladıkları ve dahi saydaları gerekse doğanla ve gerekse ok ile ve gerekse kelb ile olsun murdardur ve dahi nikâhları gerekse kendülerden ve gerekse gayrden alsunlar bâtildür ve dahi bunlar kimseden mirâs yemek yoktur (ve bir nâhiye ehli ki bunlardan ola) Sultan-ı İslâm e'ezze'l-lahu ensârehu için vardur ki bunlardan (ricâllerin katil idüb) mallarını ve nisâlarını ve evlâdlarını guzât-ı İslâm arasında kısmet ide ve bunların ba'de'l-ahz tevbelere ve nedâmetlerine iltifât ve i'tibar olunmayub katil oluna ve dahi bir kimse ki bu vilâyetde olub ânlardan idüğü biline ve yahud ânlar giderken tutula katil oluna ve bilcümle bu tâyife hem kâfirler ve mülhidlerdür ve hem ehl-i fesaddur, iki cihetden katil(leri) vâcibdür, Allahümme ensur men nasare'd-dîne ve ahzel men hazale'l-müslimîne, el-Müfti ez'afu'l-ibâd Hamza el-fakir eş-şehîr bi-Saru Görez".Bkz. M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *İÜFTD*, XVII/22, (1968), s.53-55; Müfti Hamza'nın fetvâsını aktardığımız çalışmada, Tekindağ, İbn Kemal'in, daha mufassal kaleme aldığı bir risâlesinde (=fi tekfiri'r-revâfız), Şah İsmail ile ehl-i Şia hakkındaki Osmanlı görüşünün daha da netleştiğini belirtiyor ve bu risâlede, küfr ve irtidâdına hükmedilen Şah İsmail ile askerlerine karşı açılacak savaşların, diğer din düşmanları ile yapılacak savaşlar gibi cihat sayılacağı ve umûmiyetle, Şü'lerin öldürülmesinin câiz olup, mallarının helâl, nikâhlarının ise bâtil olduğunun açıklandığını, ifade ediyor, bkz. Tekindağ, agm, s.55; Irène Mèlikoff, bu fetvanın, henüz şehzadeliği sırasında I. Selim'in yönlendirilmesi ile verildiğini belirtiyor, bkz. "Kızılbaş Problemi", *Uyur İdik Uyardılar Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları*, çev. Turan Alptekin, İstanbul 1993, s.69, dn.7.

²⁸ "Kitâbu's-salât ba'zı Müslümanların karyelerinde aslâ mescid olmayub ahâlisi cemâ'at ile namaz kılmasalar, hâkimü's-şer' mezburlara cebren mescid yabdurub namaz kılmaktan ihmâl idenlere ta'zir lâzım olur mu? El-cevab: Olur. Öyle olan kurânın ehline cebren mescid binâ itdürüb salâta müdâvemet itdürmek için vülât-ı memâlik-i mahmiyeye sene erba'in ve tis'ami'e (1533-34) tarihinde mü'ekked ahkâm-ı şerîfe vârid olmuşdur, mücebiyle amel olunmak lâzımdur. Ketebe Ebu's-Su'ûd." Bkz. Ebu's-Su'ûd Efendi, *Ma'ruzât-ı Ebi's-Su'ûd*, Hasan Yüksel Özel Kitaplığı, el yazması, (18 Cemâziyelâhır 1235/2 Nisan 1820 tarihli istinsah) s.2; aynı şekilde, XVII. asırda Şeyh Aziz Hüdayî Efendi'nin padişaha, her köye bir Sünnî imam tayin edilmesi, imamın kadın ve çocuklara ilim öğretip zikir yaptırması; ıskı tekkelerinin teftiş edilip yoklanarak, Hulefâ-i Râşidîne küfür ve diğer mâkul olmayan davranışlarını kendi istekleriyle terk edip sünnet ve şeriata uymayanların kapatılmaları, tavsiyesi de bu bakımdan anlamlı olsa

Ebussuud Efendi'nin Kızılbaşlarla ilgili fetvaları da konumuz itibarıyla büyük önem taşımaktadır.²⁹ Ebussuud Efendi'nin konumuzla ilgili fetvaları; Kızılbaşların kâfirliği,³⁰ Safevilerin Hz. Peygamber neslinden olmadıkları,³¹ Kızılbaşların Kur'an'ı, İslâm şeriatını ve şer'î kitapları hafife alıp tahkir ettikleri, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e lanet ettikleri, Hz. Ayşe'ye iftira attıkları, Şah İsmail'i mabut kabul edip secde ettikleri,³² Çaryâr'e sebb meselesi,³³

gerektir, Şeyh Efendi, "Ve münasib ne ise görüle. Bu taifenin bazı ahvâlin ve kabâyihin Hızır Paşa kulunuz bilür, tamam istifsâr oluna. Bu iki taifenin kabahati diller ile şerh olunmaz. İcmâlen îlâmdır. Tafsîl de olur. Zira duacınız orada baba da oldum. Ol taife ile azîm kıssamız olmuşdur" ifadeleriyle, hem bölgede uygulanan tâkibâtta görev aldığını ve hem de tâkibâtın uygulanış biçiminde etkili olduğu, izlenimini veriyor, bkz. A. Refik, *Rafizîlik ve Bektaşîlik*, s.12; aşağıda XIX. asırda da devletin mektepler açarak Kızılbaş/Alevi kesimi itikadî bakımdan eğitmeyi plânladığı görülecektir, bkz. V. Bölümdeki belgeler.

²⁹ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı –Fetâvâ-yı Ebussu'ûd Efendi-*, Kapı Yayınları Haziran 2012, ss.135-140, 247.

³⁰ 479. Mes'ele: Kızılbaş tâifesinin şer'an kıtâli helâl olup, katl eden gâzî ve kızılbaş tâifesinin ellerinde maktul olanlar şehîd olurlar mı?

Elcevap: Olur, gazâ-i ekber ve şehâdet-i azîmedir. (A.255 b)

Su'al-i âhar: Kıtâlleri helâl olduğu takdirce, mahzâ sultân-ı ehl-i İslâm hazretlerine bağy ve adâvet üzere olup, asker-i İslâm'a kılıç çektiği için mi olur, yâhud gayri sebebi var mıdır?

Elcevap: Hem bâğîlerdir, hem vücûh-i kesîreden **kâfirlerdir**. (A. 255 b)

³¹ 480. Mes'ele: Re'isleri hazret-i Resûlullah (sallâllâhu te'âlâ aleyhi ve sellem) âlindedir derler, öyle olucak nev'â şüphe olur mu?

Elcevap: Hâşâ yoktur. E'fâl-i şeni'aları, ol neseb-i tâhire alâkaları olmamağa şehâdet ettiğinden gayri, sikâtan menkuldür ki, babası İsmâil ibtida-i hurûcunda, imam Ali er-Rızâ ibn Mûsâ el-Kâzım meşhedinde ve sâir emâkinden olan sâdât-ı izâmî, kendinin nesebini Bahr-ı Ensâb'a derç eylemeğe ikrâh edip, iftirâyâ cür'et edemeyenleri katl-i âm edincek, ba'zı sâdât katilden halâs için imtisâl sûretin gösterip dediğin eylemişler. Amma bu mikdar tedârik eylemişler ki, bunun nesebini, ulemâ-i ensâb-i şerîfe mâbeynlerinde akîm olup, aslâ nesli kalmamağıyla ma'rûf bir seyyide müntehî kılmışlardır ki, nazar edenler hakikat-i hâle vâkıf olalar. Farazâ sıhhat-i nesebi mukarrer olsa dahi, bî-din olucak, sâir kefereden farkı olmaz. Hazret-i Resûlullah'ın (sallâllâhu te'âlâ aleyhi ve sellem) âli, şe'âir-i şer'î mübîni ri'âyet ve ahkâm-ı metîni himâyet edenlerdir. Hazret-i Nûh'un (aleyhisselâm), Ken'an sulbü oğlu iken dîni üzerine olmadığı için "ehlimdendir" deyu, necâtı için Rabb-i izzete du'â ettikte *İnnebû leyse min ehlike (Hûd sûresi 46. Ayet: O senin eblinden (âilenden)sayılmaz)* deyu buyrulup sâir kefereler ile bile ta'zîb ve iğrâk buyurulmuştur. Enbiyâ-i izâm (aleyhimü's-salâti ve's-selâm) neslinden olmak, dünyevî ve uhrevî azabdan necâta sebep olsaydı, hazret-i Âdem nebî (aleyhisselâm) neslinden olmak ile, esnâf-i kefereden bir kâfir aslâ dünyada ve âhirette mu'azzeb olmazdı. Vallâhu te'âlâ a'lem ve ahkem. (A.256 a).

³² 481. Mes'ele: tâife-i mezbûre Şi'a'dan olmak da'vâ ederler "lâ ilâhe illâllâh" derler iken, bu mertebeyi icâb eden halleri nedir, mufassal ve meşrûh beyan buyrulur?

esir alınan Kızılbaşlarla ilgili meseleler,³⁴ Muaviye ve Yezid'e lanet meselesi³⁵ ile Tahmasb'ın kullandığı ve şah-destur denilen bir mendili/el bezini kullanma

Elcevab: Şî'a'dan, değil, "yetmiş üç fırka ki, içinde Ehl-i Sünnet fırkasından gayrı nârdadır" deyu hazret-i Resûl (sallâllâhu aleyhi sellem) tasrih buyurmuşlardır, bu tâife ol yetmiş üç hâlis birinden değildir. Her birinden bir miktar şer ve fesad alıp, kendiler hevâlarınca ihtiyâr ettikleri küfr ü bid'atlere ilhâk edip, bir mezheb-i küfr ü dalâlet ihtirâ' eylemişlerdir. Dahi durup gün günden arttırmak üzerinedirler. Şimdiye değin üzerine müstemir oldukları kabâyih-i ma'rûfelerinin, müceb-i şeriat-i şerîfe üzerine mufassalan hükmü budur ki: Ol zâlimler Kur'ân-ı Azîm'i ve şeriat-i şerîfeyi ve dîn-i İslâm'ı istihfaf eylemekle ve kütüb-i şer'iyeyi tahkir edip oda yakmak ile ve ulemâ-i dîni ilimleri için ihânet edip kırmak ile ve re'isleri olan fâcir mel'ûnu ma'bud yerine koyup ana secde eylemekle ve dahi hürmeti nusûs-i kat'iyye ile sâbit olan envâ-i hurumât-i dîniyyeyi istihlâl eylemekle ve hazret-i Ebî Bekr ile hazret-i Ömer'e (radiyallâhu anhum) lâ'n eylemekle kâfir olduklarından sonra, hazret-i Âişe-i sıddîka'nın (radiyallâhu anhâ) berâati hakkında bunca âyât-i azîme nâzile olmuş iken, ana itâle-i lisân eylemekle Kur'ân-i kerîm'i tekzîb edip kâfir olduklarından mâ'adâ, hazret-i Risâlet-penâhın (sallâllâhu aleyhi sellem) cenâb-ı azizlerine şeyn getirdikleri ile sebb-i Nebî eylemiş olup, cumhur-i ulemâ-i a'sâr ve emsâr icmâ ile, katilleri mübah olup, küfürlerinde şek edenler kâfir olurlar. İmâm-ı A'zam ve İmâm Süfyân-i Sevri ve İmâm Evzâgî (rahimehumullah) katlarında tamam sıhhat üzere tevbe edip İslâm'a gelicek, eğerçi bu küfürler dahi sâir kefere küfürleri gibi afv olunup katilden necât bulurlar, amma İmâm Mâlik ve İmâm Şâfi'i ve İmâm Ahmed bin Hanbel ve İmâm Leys bin Sa'd ve İmâm İshak bin Râhûye ve sâir uzemâ-i ulemâ-i dinden cem'i kesir katlarında asla töbeleri makbûl ve İslâm'ları mu'teber değildir. Elbette hadden katl olunurlar. Hazret-i İmâm-ı dîn-penah (eyyedehullâhu te'âlâ ve kavvâhu) zikr olunan eimme-i dinden, hangi cânibin kavli ile amel ederler ise meşrû'dur. Ol kabâyih ile ittisafları cem'i ehl-i İslâm içinde tevâtür ile mu'ayyenlen ma'lûm olmuştur. Hallerinde tereddüt ve iştibâh yoktur. Askerlerinden olup kıtâle mübâşeret edenler ve binip inip etbâ'ından olanların şânında aslâ tevakkuf olunur değildir. Amma şehirlerde ve köylerde kendi hâlinde salâh üzerine olup, bunların sıfatlarından ve ef'âllerinden tenezzühü olup, zâhir halleri dahi sıdklarına delâlet eyleyen kimselerin kizbleri zâhir olmayınca, üzerlerine bunların ahkâmı ve ukûbâtı icrâ olunmaz. Bu taifenin kıtâli sâir kefere kıtalinden ehemdir. Anınçün Medine-i Münevvere etrafındaki kefere çok iken ve bilâd-i Şam feth olunmamış iken anlara gaza eylemekten, hazret-i Ebî Bekr-i Sıddîk (radiyallâhu anh) hilâfetinde zuhur eden Müseyleme-i Kezzâb'a tâbi' olan tâife-i mürtedde üzerine gazâ eylemeği eshâb-i kirâm (rıdvânullahi aleyhim ecma'in) icma'ları ile tercih ve takdim buyurmuşlardır. Hazret-i Ali (kerremallâhu vecheh) hilâfetinde Havâric kıtâli dahi böyle olmuştur. Bu taifenin fesadları dahi azîmdir, yeryüzünden fesadların ref' eylemek için mücâhade eylemek dahi ehemdir. (A. 256 a).

³³ 486. Mes'ele: Çaryâr'e sebb eden, Kızılbaş idüğü sicil olunan Zeyd'i, Amr'ın oğlu Bekr katl eylese, şer'an nesne lâzım olur mu?

Elcevap: Sebb ettiği vakit katl ettiği muhakkak ise ta'arruz olunmaz. (B. 302 b)

³⁴ 482. Mes'ele: Nahcivan seferinde tutulan Kızılbaş evlâdı kul olur mu?

Elcevap: Olmaz. (B. 104a)

483. Mes'ele: Pâdişâh emriyle Kızılbaş tâifesi vurulup, sagîr ve kebiri esir olanlardan ba'zı Ermeni olduklarında, ol takdirce halâs olurlar mı?

meselesi³⁶ gibi konu başlıklarında toplanabilir. Söz konusu fetvaların, bilhassa ahkâm ve mühimme defterlerine konu olan Kızılbaşlarla ilgili uygulamaların hukukî altyapısını oluşturduğu söylenebilir. Ebusuud Efendi'nin Yunus Emre'nin bir dizesi ile ilgili verdiği fetva ise Osmanlı-Safevi mücadelesinin mezhep çatışması şeklinde tezahür etmesinin dinî meselelerde nasıl bir algı sorununa dönüştüğünü açıkça göstermektedir.³⁷ Ebusuud Efendi'nin Şeyh

Elcevap: Olurlar, Ermeniler Kızılbaş askeri ile asker-i İslâm üzerine gelip muhârebe etmiş olmayacak, şer'an esir olmak yoktur. (B.102 a)

484. Mes'ele: Mürtedde darü'l-harbe lâhika olmadan alıp esir eylemek câiz idüğüne İmâm-ı A'zam'dan nakl olunan rivâyete binâen, Kızılbaş avretlerin esir eylemekle asker-i İslâm'a kemâl-i kuvvet ve şevket, a'dâ-i dîn-i metîne nihâyet za'f ü zillet gelir olsa, ol rivâyet ile amel olunmak şer'an câiz olur mu?

Elcevap: Câizdir. (A. 93 b)

485. Mes'ele: Bu rivâyet ile, ol esir olunan avretin hizmetleri, vat' olunmaları şer'an helâl olur mu?

Elcevap: Cümle hizmetleri helâldir. Amma mürteddelerdir, İslâm'a gelmeden vat'ları helâl değildir. (A. 94 a).

³⁵ 487. Mes'ele: "Yezid'e lâ'net ve ana lâ'net etmeyene dahi lâ'net" diyen Zeyd'e ne lâzım gelir?

Elcevap: Lâ'net etmeyene lâ'net nâmeşrû'dur. Lâ'net etmemek onun ef'âlin kabul değildir. (B. 318 b)

488. Mes'ele: "Muâviye hayırlı kişi değildir" dese, şer'an Zeyd'e ne lâzım olur?

Elcevap: Ta'zîr olunur. (B. 318 b)

489. Mes'ele: Sahâbe-i kiramdan Muâviye'ye lâ'net eden Zeyd'e şer'an ne lâzım olur?

Elcevap: Ta'zîr-i belîğ ve hapis lâzımdır. (B. 90 b).

³⁶ 940. Mes'ele: Zeyd "yanına şah-destur takınan kendi kâfir avreti boştur" dese şer'an ne lâzım olur?

Elcevap: "Şah-destur" nedir, beyan olunmak gerektir ki cevap yazıla. (B. 273 a)

Cevap: Şah-destur dedikleri, yol yol nakış işlenmiş veyahut dokunmuş revâkibî bir destmâldir. Kuşağa sokulup hâcet oldukça kullanılır. Tahmasb'ın mu'tâdı bunu kullanmak olmağın adı şah-destur komuşlardır. Vâkı'â takınmakta hatâ var mıdır?

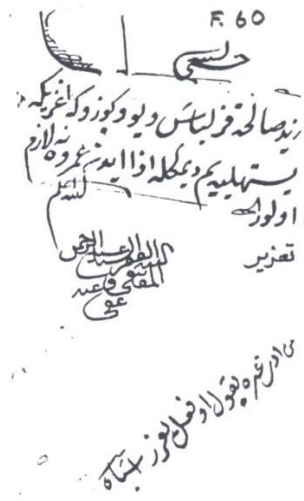
Cevap: Eğer anı takınanlar ol âcize taklid edip, kendiler dahi anın mezhebi üzerine iseler, vâkı'â kâfirlerdir, avretleri boştur. Amma mücerred anı takındıkları için değil, belki anın mezhebi üzerine oldukları için ise kâfirlerdir. Eğer taklid etmeyip hemen şöyle kullanırlarsa, aslâ sâir destmâlden farkı yoktur. Eğer Zeyd'in sözü evvelki takrir üzerine ise sahihtir. Amma küfür, takınmakta değil idüğün beyan etmek lâzımdır. (B. 273 a).

³⁷ 353. Mes'ele: Bir zâviyenin mescidinde eşhâs-ı muhtelif ile müştehi oğlanlar muhtelit olup, envâ-i teganniyât ile tevhid ederlerken tevhidî tağyîr edip gâh "dil-i men" gâh "can-ı men" deyip gâh beyt "sen bir ulu sultansın, canlar içinde cansın/Çün iyan gördüm seni, pinhan kapısı değil" deyip, gâh beyt "cennet cennet dedikleri bir evle birkaç huri/İsteyene ver sen anı, bana seni gerek seni" deyu göğüslerin döğüp evzâ'-i garîbe ettiklerinde, ehâlî-i mahalleden zâviye-i mezbûreye şeyh olan Zeyd'e "bu makûle evzâ' niçin ettirip râzı olursun" dediklerinde Zeyd "ne lâzım gelir ba'zı kimseler (Ve mâ halaktu'lcinne ve'l-inse illâ li ya'budûn)" (Zâriyât/56) demekle cevap verse şer'an Zeyd-i mezbûra ne lâzım olur? El-Cevap: Evzâ' ve akvâl-i mezbûre kemal mertebe fuş

Bedreddin ve taraftarları ile alakalı olarak verdiği fetvalarda da Kızılbaşlara benzer küfür ve ahlaksızlık ithamları yer almaktadır.³⁸

Ali Baba Zaviyesi evrakı içinde bulunan Ruhi Başeğmez'den alınan 2 fetva, Kızılbaş kelimesinin küfür anlamında kullanıldığını göstermesi bakımından ibret vericidir:

Belge 1: F. 60: Zeyd-İ Sâlihe Kızılbaş Deyu Ve Gözüne Ve Ağzına Bestehliyeyim Dimekle Eza İden Amr'a Ne Lazım Olur? El-Cevab: Ta'zir. Es-Seyyid Abdurrahman Müfti-iTokat.

olduğundan gayri, cennet hakkında dedikleri kelime-i şeni'a küfr-i sarıhtir, katilleri mubahtır, şeyhleri olan bî-din hikâyet olunan akvâl ü ef'âle “mübâşeret dahi ederse ne lâzım gelir” demekle kâfir olduğundan gayri, ol kabâyihî ibâdet kabîlinden addedip âyet-i kerîmeyi ana delil getirmekle tekrar kâfir olur, bu i'tikattan rüçû' etmezse katilleri vâcip olur. (B. 324 b).

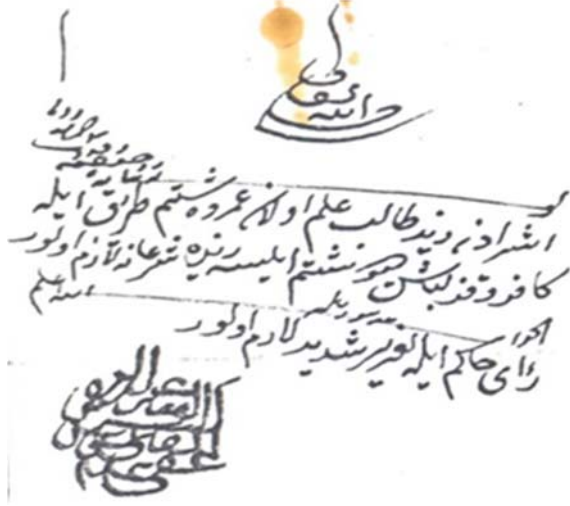
³⁸ 969. Mes'ele: Şeyh Bedreddin Simâvî ki “Vâridât” sahibidir, “tekfir etmeyip lâ'net etmeyen kâfir” diyen Zeyd'e ne lâzım olur?

Elcevap: “Anın müridlerinden olan kâfirlerdir” demek lâzımdır. Sâir kefare gibi adın anmayıp lâ'net etmeyip kendi hâlinde olan Müslüman kâfir olmaz. (B.317 a)

970. Mes'ele: Semâvetlü taifesinden bir tâife, şurb-i hamr ettiklerinde biri birinin avretlerini icâzetleri ile tasarruf eyleseler, mezbûrlara ne lâzım olur?

Elcevap: Katil lâzımdır. (B.317 a)

Belge 2:F. 267: Eşirradan Olan Zeyd Tâlib-İ İlm Olan Amr'a Şetm-İ Tarik İle Kâfir Ve Kızılbaş Deyü Şetm Eylese Zeyd'e Şer'an Ne Lazım Olur? El-Cevab: Re'y-İ Hâkim İle Ta'zir-İ Şedid Lazım Olur. Ketebe El-Fakir Abdurrahman El-Müfti Bi-Sivas Afâ Anhu

IV-Ahkâm Ve Mühimme Defterleri

1501 tarihli ahkâm defterinde geçen cemaat isimleri: Akyâğ cemaati (Yörüklerden) (102), Ali Fahreddinlü cemaati (245), Arıklar cemaati (Yörüklerden) (433), Çamaş cemaati Yörükleri (227), Çorman cemaati (216), Danişmendlü cemaati (102), Elmalu cemaati (216), Elvanlar, Yörük cemaati (286), Emre Şeyhli tairesi (128), Kılcan Yörükleri (456), Hüseyin-beylü Yörük cemaati (286), İldelik cemaati (Saruhan Yörüklerinden) (278), Şamlu tairesi (Yörüklerden) (96), Tatar cemaati (169), Işık ve Torlak tairesi (187), Varsaklar (99), Yörükler (44, 102, 122, 194, 229, 287), Yörükler cemaati (44). Bu cemaatler diğer kaynaklardaki cemaatlerle karşılaştırılarak ele alınabilir ve bu şekilde yayıldıkları sahalara ve karıştıkları olaylar konumuz açısından değerlendirilebilir.

II. Bayezid devrinde kaleme alınan ahkâm kayıtlarında dikkati çeken temel konu, Anadolu'dan Azerbaycan ve İran tarafına meydana gelen tersine göçü engelleme çabasıdır. İlgili ahkâm kayıtlarında; Safevi tarafına gidip gelenlerin yakalandıklarında öldürülmeleri, öldürülenlerin üzerinde bulunan mal varlıklarının yakalayana verilmesi, yakalananların para karşılığı serbest bırakılmaması, öldürülenlerin yakınlarının kan parası alamayacakları, öldürülenlerin belli aralıklarla İstanbul'a bildirilmesi gibi hususlar yer

almaktadır.³⁹ Osmanlı devletinin yeni hâkim olduğu Orta ve Batı Anadolu saharındaki beylik topraklarındaki halkı kendine ısındırma ve intibak çabaları da dikkati çekmektedir. Söz konusu belgelerde; Taşili'nin boy beylerinin davet edilip, istimâletle⁴⁰ inandırılıp devlete ısındırılmaya çalışıldığı ancak münafık olarak nitelendirilen Nasuh ve adamları tarafından tekrar kandırılıp kaçırıldıkları anlatılmakta ve Nasuh'un ailesinden ve adamlarından kim varsa yakalanıp İstanbul'a gönderilmesi istenilmektedir.⁴¹ Ayrıca Osmanlı devletinin

³⁹ Bu konuda yayınlanan dört hüküm bulunmaktadır (27, 71, 281, 454 numaralı hükümler), bkz. İlhan Şahin-Feridun Emecen, *Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Abkâm II. Bâyezîd Dönemine Ait 906/1501 Tarihlî Abkâm Defteri*, Türk Dünyası Araştırmaları Yayını, İstanbul 1994, s. 8, 21, 78-79, 126, örnek olarak 281 numaralı hüküm verilmiştir: Sultan Mahmud'a hüküm yazıla ki, Bundan evvel: "Erdebil Oğl'na varup gelen fitne ve fesâda sebep olan sûfilerden yolda ve izde, varışda ve gelişde dutulan sûfünün soygunu dutanun olup kendüsi siyâseten salb oluna" diyü kerrâtle kırâ'etli ahkâm-ı şerife irsâl olunmuş idi ki, hâliyâ şöyle istimâ' olunur ki, ol tâife husûsında gönderilen ahkâm-ı münîfe ile amel olunmayup siyâsetleri mukabelesinde ta'zir bi'l-mâl olup mürîd dutulsa dört yüz akça, halife dutulsa iki bin akçaları alınup siyâset olunmaz imiş, be-gayet yaramaz vâki' olurmuş, akça alınmak benim emrüm değıldür ve akça alınmağa kat'â rızâm dahı yokdur. Eyle olsa buyurdum ki, bu def'a hükm-i şerîfüm varup vusul bulduğı gibi gerekdür ki, taht-ı eyâletünde olan vülât-ı vilâyete tehdîd ü te'kid idüp ısmarlayasız ki, bu husûsda kemâl-i ihtimâmıla mücidd ü mukayyed olalar, her sûfi ki, gelürken veya giderken dutula veya evine geldükden sonra, anda varduğı ma'lûm u zâhir ola, halife olsun mürîd olsun, hiç kimesneye meyl ü muhâbâ itmeyüb salb eyleyeler, zamânla akrabâsı demin da'vâ itmekte hazer eylemeyeler, emr-i şerîfüm budur ki, ol asil sûfilerden her kim siyâseten salb oluna, hiçbir zamânda anun demi husûsunda olan da'vâ mesmû' olmaya, şöyle ki, atebe-i âlem-penâhumdan gelüp bir suretle teftişe hükm dahı alurlar ise, ol hükümle dahı amel olunmaya, elbetde elbetde dutulan sûfi siyâset için salb olup emrüm yerine varmak gerekdür, birkaç aydan sonra yarar âdemler ve mu'temed kimesneler gönderüp bu husûssiyyâtı alâ veçhin bi'l-ihtimam teftiş itdürsem gerek, şöyle ki, bunların siyâseti bâbında i/hmâ/l olunmuş bulunacak olursa, senün lalalarından olsun hüdvendigâr -enâra'llahu burhanehû- rûhiyçün azille konmayup mu'âteb bi'l-mu'âkab olurlar ve ger Subaşılardan ve sipâhilerden ve senün bâb-ı sa'âdet-me'âbun halkından olsun ve sâir halkdan olsun ol halâs itdükleri kimesne yerine kendüleri salb itdürsem gerekdür, şöyle bileler ve sen dahı her üç ayda bir taht-ı hükümetünde vilâyeti teftiş itdürüb kazıyye ne veçhile olup ve kaç neferi sûfi salb olunduğunu ma'lûm idinüp dahı tefâsiliyle yazup Dergâh-ı mu'allâma i'lâm eyleyesiz ve Subaşılardan ve sipâhilerden her kim emrüm yerine koyup ol sûfilere siyâseten salb ide, anun bu hizmeti, benim izz-i huzurumda pesendide vâki' olup envâ' inâyetümle mer'î ve mahzûz olalar, şöyle bilesiz, alâmet-i şerife i'timâd idesiz. Tahrîren fi evâil-i Zilhicce sene sitte ve tis'a-mie.

⁴⁰ İstimâletle ilgili olarak benzer belgelerin kullanıldığı şu çalışmamıza bakılabilir: Saim Savaş, "İstimâlet: Bir Osmanlı Yönetim Klasığı", *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, Haz.: Mehmet Öz-Fatih Yeşil, İstanbul 2015, ss.489-508.

⁴¹ Bu konuda bkz. İ. Şahin-F. Emecen, A.g.e., s. 124-125, 451 ve 452 numaralı hükümler örnek olarak 452 numaralı hüküm verilmiştir: 452- Mesih Paşa'ya hüküm

Azerbaycan/İran taraflarında yürüttüğü casusluk faaliyetleri de ahkâm defterlerine konu olmuştur.⁴²

Alevilik araştırmalarında, bilhassa Osmanlı-Safevi çatışması esnasında Osmanlılar cephesinde oluşan dinî, siyasî, askerî, sosyal, ekonomik ve psikolojik şartların anlaşılabilmesi bakımından en çok belge ve bilgiye mühimme kayıtlarında ulaşılmıştır denilebilir. Bu konuda öncelikle Ahmet Refik tarafından *On Altıncı Asırda Râfîzîlik ve Bektaşîlik* başlığı altında neşredilen 54 adet belge zikredilmelidir.⁴³ Ardından Bekir Kütükoğlu'nun meşhur *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri* başlıklı eseri gelmektedir ki, kitapta; III. V-XIV, XVI-XIX, XXI-XXIV, XXVI, XXXVIII-XL, XLII-XLIV, XLVI-XLIX, LI-LIII, LV, LVII-

yazıla ki, Şimdiki hâlde ferzend-i ercümend es'ad-ı erşed oğlum Şehinşah -tâle bekahû-ya mektûb gönderüp: “*Taş-ili'nün boy beylerinin her birini da'vet eyleyüb istimâlet idüp abd u şartla inandırıp getürdükeden sonra münâfikân igvâsıyla yine nefret üdürüp kaçururular, bizim sa'yimiz işmemleketeye keyâm ve nizâm virüp maslahat temâm olması maksûddur, bu bâbda şöyle cezm olundu ki, bu fesâd, Nasûb'a mensub kimesnelere dendir ve bu memleketün harabına ve bu olan fesâdlara sebep olmuştur*” diyü mektûb göndermişsiz, müşârün-ileyh oğlum -tâle bekahû-dhı o mektûbı Dergâh-ı mu'allâma gönderüp ve kendü dahı mektûb yazup mezbûr Nasuh'dan ve ana müte'allık âdemlerden: “*Emvâ' şenâ'at ve fesâdâta muttali' olup bu diyârda bunca işler olup bunca gavgalara sebep ol olup şenâ'ati ve hıyâneti olduğma şâ'ibe-i şühbe olmayup nâcibü'l-katl olmasında iştibâh yokdur*” diyü bildürmiş. Eyle olsa buyurdum ki, mezbûr Nasuh'ı bir tarikile ele getürüp kendünün ta'allukatından ve etbâ'ından ve oğlundan ve kızından ve avretinden nesne komayup cümlesini ihzâr itdürüp mezbûr Nasuh bile kadr-i (kadar-) kifayetçe silahdârlardan yarar ve mu'temed kimesneler ile ve oğlum -tâle bekahû- dahı kendi kapusu halkından yarar âdemler koşup cümlesini esbâblariyle ve davarlarıyle ve ta'alluklariyle Dergâh-ı mu'alama gönderesiz ve ne mikdâr nefer irsâl olunursa bir defter idüp suret-i defteri dahı bile gönderesiz, işte bu bâbda oğlum -tâle bekahû-ya dahı hükm-i hümâyûn gönderildi ki, ol dahı mücidd olup mezbûr Nasuh'un oğlundan ve kızından ve âdemlerinden ve ta'allukatlarından kimesnesini kaçurmayup mahfuz Dergâh-ı mu'allâma getirüp teslim ideler, fi'l-cümle koşulan âdemlere ve silahdârlara gereği gibi te'kid ü tehdid oluna ki, yolda ve izde, Dergâh-ı mu'allâma gelince, ihtiyât üzere olalar, kimesnesini kaçurmayup cümlesini getirüp defter mücebince teslim ideler, şöyle bilesiz, alâmet-i şerîfe i'timâd idesiz.

Tahrîren fi evâhir-i Zilhicce sene sitte ve tis'a-mie. s. 124-125.

⁴² Bu konuda bkz. İ. Şahin-F. Emecen, A.g.e., s. 92, 330 numaralı hüküm: Sivas sancağı beyine hüküm yazıla ki, El-hâletü hâzihî Dergâh-ı mu'allâma mektûb gönderüp Şark canibine tecessüs idüp âdem gönderüp Erdebil-oğlı'nun ve Murad Han'un ve Ebulfeth Mirza'nun ve Şirvanşah Bey-oğlı Gâzi Bey'ün keyfiyyet-i ahvâllerin bildürmüşsiz, ma'lûm oldu. Eyle olsa buyurdum ki, bundan böyle dahı sâhib-i vukuf kimesneler gönderüp ol tarafun temâm haberi ne ise bilüp hakikat-ı hâli ile yazup Dergâh-ı mu'allâma ilâm idesiz, şöyle bilesiz, alâmet-i şerîfe i'timâd idesiz.

Tahrîren fi evâil-i Zilhicce sene sitte ve tis'a-mie.

⁴³ Ahmet Refik, “On altıncı asırda Râfîzîlik ve Bektaşîlik”, *Dariülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VIII/2, s.21-59'dan ayrı basım, İstanbul 1932.

LXXIX numaralı defterlerden seçilmiş belgeler kullanılmıştır.⁴⁴ Tarafımızdan hazırlanan *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik* başlıklı çalışmada ise 108 adet belge kullanılmıştır.⁴⁵ Bu çalışmamızda mühimme defterlerinde bulunan konumuzla ilgili belgeler tahlil edilerek aşağıdaki konu başlıkları tespit edilmiştir:

- Kızılbaşların genel psikolojisi ve mehdilik iddiası
- Anadolu'da Kızılbaş çoğunluğu olan yerler
- Safevî sempatzanı aşiretler
- Takiyye/gizli Kızılbaşlar
- Kızılbaş oğlu Kızılbaşlar
- Kızılbaş taraftarlığı ile itham edilenler
- Kızılbaş Osmanlı askerleri
- Kızılbaş halifeleri
- Kızılbaşlık (rafz) âdet ve alâmetleri

-Kızılbaşlara yönelik ithamlar ve isnat edilen suçlar: Ahlâksızlık, zina, hırsızlık ve hırsız yataklığı, namazı terk, namaz ve oruç bilmemek, gece-gündüz saz ve sözle meşgul olmak, Ebubekir-Ömer-Osman düşmanlığı, Sünnet-i Resûlü hafife almak, Peygambere, Hulefâ-i Râşidîne ve Sahâbeye küfür ve buğz etmek, Hulefâ-i Râşidîne ve Müslümanlara ihanet ve düşmanlık, Müslümanlara “Yezit” demek, şarap içmek, Safevîlere yardım ve sadaka toplamak, Safevîler lehine casusluk, sahte para basmak,

Kızılbaş takibi: Kızılbaş takibinde başbuğ tayini, Kızılbaş takibinin teşviki, defter harici Kızılbaşların takibi, takipten kaçanların vakıf, mülk, serbest tumarlar ve hass-ı hümayûna ilticâsı, Kızılbaş takibinin istismarı, mahallî görevlilerin (kadı, naip, sübaşı, muhızır, bölükbaşı vs.) zulmü, iftira, müfterîlerin cezalandırılması, Kızılbaşların ihbarı ve muhbirler, Kızılbaş takibinde taassup korkusu, Kızılbaş takibinde rüşvet, Kızılbaş takibinin savsaklanması: Ehl-i fesadın himaye edilmesi,

Kızılbaşları teftiş yöntemleri: Hak üzere, dikkat ve ihtimam ile, hukuka uygun olarak, gizlice ve açıkça, gizlice, A'yân-ı vilâyet ile yetkili, tarafsız, Sünnî ve güvenilir kimselere sorma, yüzleştirme, bizzat kendilerinin ya da sicil sûretlerinin İstanbul'a gönderilmesi,

⁴⁴ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1993.

⁴⁵ Saim Savaş, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*, 1. Baskı Vadi Yayınları, İstanbul 2002, 2. Baskı Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Kızılbaşları ele geçirme yöntemleri: Her ne/hangi yolla olursa, hüsnü tedbirle/tedârikle, hüsnü tedârikle gizlice, teftiş bahanesiyle, suçüstü, birer bahane/töhmet/yol ile,

Kızılbaşların cezalandırılma yöntemleri: Başka töhmet ile hakkından gelme, sicil ettirdikten sonra siyaset, tedricen haklarından gelme-küllî telef-i nefis olma korkusu, aslâ mecâl vermeden başka bahâne ile hakkından gelme, Kızılırmağa atıp boğma, suç mahallinde hakkından gelme, ibret olması için hakkından gelme, başka töhmet ile hapsedme, hukuk neyi gerektiriyorsa yerine getirme, zaman aşımına uğramayan hakların alınmasından sonra cezalandırma,

Kızılbaşlara verilen cezalar: Sürgün, hapis, kürek mahkûmiyeti, siyaset, hakkından gelme, recm,

-Anadolu'da Safevî propagandasının tesirleri: Mezhebî tesirler, sosyal tesirler, kültürel propaganda: Râfızî kitapları,

-Osmanlıların Kızılbaş halife ve müritlerine bakışı,

-Osmanlı istimâlet politikası,

-Osmanlıların Sünnîlik politikası: Dinî ve sosyal müesseselerin desteklenmesi, Halvetîliğ'in desteklenmesi, Bektaşîliğ'in desteklenmesi, emirle mescit yaptırılması,

-Anadolu'da Osmanlı casusları,

-Tekkelerin kontrolü,

-İran'a göçü engelleme çabaları,

-Safevî topraklarında karşı casusluk,

-Safevî elçilerinin kontrolü,

-İranlı hacıların kontrolü,

-Kıymetli madenler ile harp âletleri ve bunların imalinde kullanılan madenlerin İran'a geçişinin engellenmesi,

-Kızılbaş katledenlere dirlik verilmesi,

-Rûm yiğitlerine dirlik verilmesi,

-Kızılbaşlara dirlik verilmemesi,

-Göçebe Türklerin at ve silahtan arındırılması,

-Alevî-Sünnî farklılaşması.

Görüldüğü üzere mühimme defterleri bağlamında bütün Osmanlı belgeleri dikkatli ve geniş bir şekilde tahlil edildiğinde, yaşanan siyasi, askerî, iktisadî ve

sosyolojik süreçle alakalı çok detaylı tespitlerde bulunmak mümkün olabilmektedir.

V- Devlet Arşivlerinde Farklı Tasniflerde Bulunan Kızılbaşlıkla İlgili Belgeler

Alevi, Kızılbaş ve Bektaşlı/lı kelimelerini yazarak devletarsivleri.gov.tr internet adresinden yaptığımız taramada; 1838-1913 tarihleri arasında düzenlenen belgelerde özellikle Osmanlı topraklarında gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetlerinin, Alevi vatandaşları etkilemesinden endişe edildiği anlaşılmaktadır. Malatya dâhilindeki Latin ve Ermeni Katolik mekteplerine gittikleri anlaşılan Alevi mezhebine mensup üç Müslüman çocuğunun mektebe devamlarının önlenmesi⁴⁶ ve Tokat Mutasarrıfı Bekir Sıtkı Paşa'nın Alevilere dair Şakir Paşa'ya bir tahrirati ile Şakir Paşa'nın yine Alevilerin, misyonerler ve yerli ruhbanların teşvikiyle Hristiyanlaşması ihtimalinden bahseden Harput (Mamuratül-aziz) valisine yazısı⁴⁷ şeklinde kayda geçen bilgiler, bahis konusu endişeyi açıkça göstermektedir.⁴⁸

Yine aynı tasniflere yansıyan Bektaşlı aşireti, cemaati, kabilesi ya da karyesi şeklindeki kayıtların da konumuz açısından bir takım ipuçları verebileceği söylenebilir. Bu bağlamda; Vâlide Sultân'ın Rişvân haslarının **Bektaşlı kabilesi Kethüdâlığı** hakkında Vâlide Kethüdâsı Hamza tarafından yazılan arîza,⁴⁹ Sabık Kudüs Mutasarrıfı Arslan Paşa'yı öldürüp mallarını gasbeden **Bektaşlı cemaatından** Kürd Nebi ile Ayıntab, Maraş, Elbistan ve Malatya taraflarını vuran Afşar cemaatından bazı eşkıyaların ve Karaman Valisi Hasan Paşa'yı Maraş mutasarrıfı iken altı yüz adamıyla kıtale sebebiyet veren İbiklioğlu İsmail ve sairenin cezalarının tertibi hakkında Rakka Valisi Vezir Yusuf Paşa'ya

⁴⁶BOA, Y.PRK.UM (UMUM VİLAYETLER TAHRİRATI) 28/70, (29/R /1311)

⁴⁷BOA, Y.EE (Yıldız Esas Ve Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı), 132/39, (17/L/1316)

⁴⁸ Misyonerlik faaliyetlerinin sadece Alevi vatandaşları Hristiyanlaştırma çabası şeklinde gerçekleşmediği aynı zamanda Alevi ve Sünni kesimler arasında bir takım çatışmalara sebep olduğu anlaşılıyor, konuyla ilgili belge örnekleri bağlamında, Akçadağ'a bağlı Alevi köyler ahalisinden müteşekkil olup içlerinde bir Ermeni'nin de bulunduğu bir güruhun civardaki köylere yaptıkları saldırılara son vermek ve söz konusu şahısları yakalamak noktasında lazım gelen tedbirlerin alınması hususunda bkz. BOA, A.MKT.MHM (Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri), 658/2, (18/B/1313); Kötü idaresinden bahs ile Malatya Mutasarrıflığından azledilerek mahkemeye sevk edilen Ali Rıza Paşa'nın yapılan tahkikat neticesinde görevine iadesi ve mahkeme edilmemesi. Akçadağ'da Sünnilerle Aleviler arasında çıkan çatışmanın tahkiki için bkz. BOA, A.MKT.MHM, 722/4, (22/Ra/1314); Mamuretülaziz'e bağlı Akçadağ'ın Dümbekli karyesinde Sünniler ile Aleviler arasında çıkan olay hakkında kanuni takibat yapılması hususunda bkz. BOA, DH.MKT, 2131/52, (25/C/1316).

⁴⁹BOA, İE.ENB, 2/150, (Tarih :14/Ca/1090).

hüküm⁵⁰, Maraş civarında sakin iken şekavete süluklarından dolayı ele geçenlerinin cezası tertip olunduktan sonra mütebakisi nezre rabtolunan Kılıçlı ve **Bektaşlı aşiretleri** hakkında arz⁵¹, Kilis Kürtleriyle **Bektaşlı aşireti** eşkıyalarının o havali halkına ve diğer gelip geçenlere ve Haremeyn ahalisinden olan yolcuların emval ve eşyasına vukubulan tecavüzlerden bahisle Kilis eşkıyası isimlerini havi pusulanın leffiyle haklarında lazım gelen muamelenin ifası hakkında Antakya naibinin ilâmı,⁵² **Bektaşlı aşireti** eşkıyası hakkında Haleb Valisi Seyyid Abdullah Paşa'ya hükm müsveddesi,⁵³ Karamuthanı civarında sakin **Bektaşlı aşiretinin** şekavetlerine dair tahrirat,⁵⁴ Kilis Kürtlerinden Okçu Azaldinli ve Tacirli ve Kılıçlı ve **Bektaşlı cemaatleri** eşkıyası Ayıntab kazası ahalisine ve hüccac-ı müslimine tecavüz ederek gasb-ı emval ve katl-i nüfus gibi ahvale mücaheret eylemelerine mebni gasbolunan emval marifet-i şer' ile istirdad ve ashabına iade olunmakla beraber eşkıya-yı merkumenin Kıbrıs adasına iskân olunmak üzere sevkedilmelerine dair Haleb Valisi Sadr-ı sabık Mehmed Paşa'ya hüküm,⁵⁵ aşiretle ilgili muhtelif kalemlere yansıyan bilgileri özetlemektedir.⁵⁶

1838-1913 yılları arasını kapsayan belgelerde, Kızılbaş halkın inanç ve itikatlarının eğitim yoluyla düzeltilmeye çalışıldığı anlaşılıyor. Aynı dönemde muhtemelen Batılı misyonerlerin yönlendirmesiyle Kızılbaş halkın Ermenilerle birlikte isyana teşvik edildiği görülüyor. Yine bu dönemde Kızılbaşlarla ilgili bir takım cezalandırma işlemlerinin devam ettiği de söylenebilir.

Sivas'ta suçlu Kızılbaşlardan dördünün şer'an idam edildiği, diğerlerinin de hapiste bulunduğu,⁵⁷ Girid'de sürgünde bulunan Kızılbaşoğlu Ali'nin Dersaadet'deki evinde bulunan eşyaları ile ilgili olarak verdiği arzuhalin takdimi,⁵⁸ Girit'e sürülmüş olan Kızılbaşoğlu Ali'nin Dersaadet'deki eşyalarının

⁵⁰BOA, C.ZB, 71/3545, (29/S /1119).

⁵¹BOA, C.ZB, 33/1608, (06/R /1148).

⁵²BOA, C.DH, 229/11425, (08/L /1166).

⁵³BOA, AE.SMHD.I, 90/6126, (27/S /1168).

⁵⁴BOA, C.ZB, 33/1606, (29/Ra/1195).

⁵⁵BOA, C.DH, 24/1184, (29/Z /1255).

⁵⁶ Bektaşlı adını taşıyan karyelerle ilgili tespit edilen örnekler bağlamında tespit edilen özet bilgiler: Edirne vilayeti, Çirmen sancağı, Bektaşlı köyü (Reaya) için bkz. BOA, ML.VRD.TMT.d, 5447; Süleymanlı kazası, Bektaşlı karyesi için bkz. BOA, ML.VRD.TMT.d, 14607; Kumanova kazası, Bektaşlı Bala karyesi için bkz. BOA, ML.VRD.TMT.d, 15462; Bolu Sancağı'nda Samakov kazasına tabi Bektaşlı karyesinde vaki Bektaş Zaviyesi için bkz. BOA, İE.EV, 67/7245, (29/Ra/1139); Tırhala sancağı Yenişehir Fener kazasında Karalar Bektaşlı Çiftliği için bkz. BOA, Y.A.RES, 9/54, (20/S/1298); Yozgad'a bağlı Boğazlıyan Kazası'nın Bektaşlı karyesi için bkz. BOA, BEO, 855/64069, (13/Ca/1314); Komanova kazasının Bektaşlı-i zir karyesi için bkz. BOA, İ.AZN, 52/1321, (14/Ca/1321).

⁵⁷Bkz. BOA, HAT, 372/20394, (11/B /1254).

⁵⁸Bkz. BOA, A.MKT.NZD, 56/103, (09/L /1268).

durumu,⁵⁹ Edirne'ye bağlı Ortaköy Kazasının Müslümanlığı bırakarak Kızılbaşlık gibi yolları seçen karyelerinde ibtidaiye açılması talebi,⁶⁰ Ankara, Erzurum, Sivas ve Mamuretülaziz'deki Kızılbaşların akaidini düzeltmek üzere açılacak yeni ibtidai ve idadilere gerekli tahsisatın temin edilmesi, Kırşehir İdadisi müdür ve muallimlerinin görevlerini yapmadıkları takdirde azledilecekleri, Şam'daki Hamidiye İbtidaisi muallimliğinde bulunan Abdülkadir Efendi'nin eksik evrakının gönderilmesi,⁶¹ Divriği'nin Zanzanit köyünden Mercan bint-i Ahmed Mehdi ile Kuruçay'ın Ağıldere köyünden Hızır oğlu Mehdi İbrahim haklarındaki şikâyetlerin inanç farklılığı dolayısıyla bölgedeki diğer Kızılbaşlarca yapıldığı, mezkûr Mercan'ın mensup olduğu tarafın saygın bir ismi olup fitne fesatla hiç bir şekilde alakası bulunmadığı,⁶² Kendisinin Kızılbaşları desteklediği ve Ermenilerle Kızılbaşların birlikte hareket ettiklerine dair Ankara Valisi Mehmed Memduh'un iddialarının şahsi kininden kaynaklandığına dair Sivas Valiliği'nin şifresi,⁶³ Tokad'da bulunan Kızılbaşların Ermenilerle işbirliği içinde oldukları,⁶⁴ Sivas valisinin Ermeniler ile Kızılbaşlar arasında işbirliği yaptığı yolunda Ankara valisinin iddialarının kendisini yıpratmak nedeniyle yayıldığı,⁶⁵ Sivas valisinin Bektaşileri desteklediği, bu şekilde Müslüman ahalinin birliğinin bozulmasının Ermenilere yarayacağı, Sivas Amerikan Mektebi Muallimi Hubert'in Kangal'daki Kızılbaşlara dört halife hakkında Türkçe bir risale dağıttığı, Kızılbaşların asker yazma işlemleri sırasında biz Protestanöz diyerek askere gitmek istemedikleri,⁶⁶ Hakkâri'de bulunan Yezidilerin ve Dersim Kızılbaş Kürtlerinin Hamidiye askerliği silkine kabulleri talebine dair Dördüncü Ordu Müşiri Mehmed Zeki Paşa'ya verilen cevabın suretinin takdimi,⁶⁷ Amasya ve Merzifon'daki Ermeni fesat komitalarında pek çok Kürt ve Kızılbaşın bulunduğu,⁶⁸ Anadolu'da Kızılbaşlarla Ermenilerin Müslümanlar için tehlike arz ettiğinden gerekli tedbirlerin alınması,⁶⁹ Kızılbaşların orduya hıyanet ettikleri, Tercan köylülerinin askerlere ateş açtığı ve Dersimlilerin çeteler oluşturarak muhacirlere saldırdığına dair Erzurum valisinin şifresi,⁷⁰ Anadolu'da ve bilhassa Sivas civarında halkın akaid-i İslamiyelerini ihlal eden Kızılbaş taifesinin izalesi için Mekatib-i İbtidaiye'nin ıslahı ve çoğaltılması, bu meyanda Kızılbaş köylerinde dahi kâfi miktarda mektepler tesisi ve bu

⁵⁹ Bkz. BOA, *A.MKT.NZD*, 57/21, (19/L /1268).

⁶⁰ Bkz. BOA, *DH.MKT*, 2317/55, (10/Za/1317).

⁶¹ Bkz. BOA, *MF.MKT*, 746/6, (09/Ş/1321).

⁶² Bkz. BOA, *DH.MKT*, 939/34, (12/M/1323).

⁶³ Bkz. BOA, *Y.PRK.UM*, 30/54, (06/Ra/1312).

⁶⁴ Bkz. BOA, *Y.MTV*, 104/46, (6/Ra/1312).

⁶⁵ Bkz. BOA, *Y.PRK.UM*, 30/57, (09/Ra/1312).

⁶⁶ Bkz. BOA, *Y.PRK.UM*, 30/85, (10/R/1312).

⁶⁷ Bkz. BOA, *Y.MTV*, 61/18, (08/N/1309).

⁶⁸ Bkz. BOA, *Y.PRK.DH*, 748, (05/L/1311).

⁶⁹ Bkz. BOA, *Y.PRK.UM*, 29/77, (16/L/1311).

⁷⁰ Bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 510/137, (13/Ra/1331).

mekteplerde fâzıl ilim ve irfan sahibi muktedir muallimler istihdam edilmesi,⁷¹Dersimde Kızılbaşların İslam köylerine saldırıp yağmaladıkları, bunlar üzerine asker sevk edildiği; Dersim Mutasarrıfı ile Mamuretülaziz Valisinin yetersiz oldukları için değiştirilerek yerlerine Erzincan Mutasarrıfı Mahmud Paşa, Mamuretülaziz esbak valileri Hasan ve Fehmi beylerin tayinleri istirhamı⁷² ve Balıkesir civarındaki Çetmi/Çepni köylerine Halep'ten ayin için gelen Kızılbaş dedelerinin yakalanıp liva dışına çıkarıldıkları⁷³ gibi belge örnekleri, XVI. asırda Osmanlı-Safevi mücadelesinin geldiği ortama benzer şekilde XIX. asırda Batılı devletlerin misyonerlik faaliyetlerinin ve Ermeni komitelerinin isyan çıkarma gayretlerinin gergin bir ortam meydana getirdiğini ve bu sebeple devletle Kızılbaş halk arasındaki ilişkilerin olumsuz yönde etkilendiğini ve keskinleştiğini söyleyebiliriz. XVI. asırda Safevi dâîlerinin, Anadolu'daki Osmanlı politikaları ve uygulamalarından küskün kesimleri etkilemesinden endişe eden devlet, XIX. asırda aynı toplumsal kesimleri Batılı misyonerlerin etkilemesinden korkmuş ve yine benzer cezalandırıcı ve müdahaleci tepkiler vermeye çalışmış görünmektedir.

Sonuç

Bir kısmı tasnif edilip araştırmacıların hizmetine sunulan Osmanlı arşivlerindeki milyonlarca belgenin Alevilik-Bektaşılık araştırmalarının ana kaynağını teşkil ettiğini söylemek mümkün gözükmektedir. Ancak bunun için başta XV.-XVI. asırlar ve hatta XIX. asır olmak üzere tasnifi yapılan bütün vesikaların geniş çaplı bir şekilde taraması yapılmalıdır.

Aleviliğin altyapısını oluşturan konar-göçer ve köylü Türkmen kesimlerle ilgili daha kuruluştan itibaren ve hatta Babailer isyanını gerçekleştiren toplumsal kesimler de dikkate alınarak tespit edilen bir takım kişi, aşiret, cemaat ve zaviye isimleri söz konusu taramalarda esas alınmalıdır.

Bu isimlerin siyasi, sosyal ve askeri olaylarla ilgisini tespit maksadıyla bahis konusu olayların öncesinde ve sonrasındaki ve ayrıca olayların meydana geldiği coğrafyanın içinde ve dışındaki yaygınlık derecesi dikey ve yatay boyutta karşılaştırmalar yapılmak suretiyle ele alınmalıdır.

Büyük Selçuklulardan itibaren merkezi devletlerce genellikle sorun olarak görülen konar-göçer Türkmen aşiretlerinin bilhassa Anadolu Selçuklu Devletinin dağılma sürecine girdiği dönem ile Osmanlı Devletinin kuruluş sürecinde etkin oldukları bilinmektedir. Ancak Osmanlı'nın bilhassa Anadolu'daki beylikler aleyhine büyümesi devirlerinde merkezi devletle konar-

⁷¹Bkz.BOA, MF.MKT, 848/62, (17/S/1323).

⁷²Bkz.BOA, Y.PRK.ASK, 250/37, (11/Ş/1325).

⁷³Bkz.BOA, Y.PRK.UM, 80/45, (17/Ş/1325).

göçer ve köylü kesimleri arasında yaşanan sıkıntılar, XV. asrın sonlarından itibaren farklı bir boyut kazanmış görünmektedir. Siyasi belirsizlikler sebebiyle bir türlü sükûnet bulmayan Anadolu topraklarında yaşanan toplumsal hadiselerin bugünkü toplum yapımızın ve bunun bir parçası olan Alevi kesimin oluşmasında etkili olduğu söylenebilir. Bu bakımdan toplumsal huzursuzlukların, kırılmaların, kopuşların ve farklılaşmaların altında yatan sebeplerin iyi tahlil edilmesi gerekmektedir. Bu sorulara verilecek cevapların önemli bir kısmının Osmanlı arşiv belgelerinde bulunduğu söylenebilir.

Bahis konusu arşiv malzemesinin, Osmanlı devletinin kuruluş devirlerinde ve sonrasında kaleme alınan menâkıpname, velayetname ve genellikle Tevarih-i Âl-i Osman adıyla anılan anonim, resmî ve sivil vakanüvisler tarafından yazılan tarih kitaplarıyla karşılaştırılarak incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca kişi, aşiret ve cemaat isimlerinin yatay ve dikey boyutta yaygınlık ve yoğunluk itibarıyla durumunu karşılaştırmak bakımından, tahrir, muhasebe, avarız ve nüfus defterlerindeki verilerin ahkâm ve mühimme defterlerindeki bilgilerle karşılaştırılmasında fayda vardır. Osmanlı-İran savaşlarında, meydana gelen isyanlarda ya da Osmanlı güçlerinin takibatında öne çıkan Kızılbaş önderlerin isimlerinin yaygınlık durumu da, olayların psikolojik ve sosyal etkisini anlamak bakımından önemli olsa gerektir. Başta ahkâm, mühimme ve fetvalar olmak üzere arşiv belgelerindeki konuyla ilgili ifadeler, devletin ve Sünnî kesimin Kızılbaş/Alevi kesime bakışını ve reva görülen muameleyi göstermesi bakımından da dikkate alınmalıdır. Bu tür bilgiler Safevilerin ve Safevilerin etkilediği kesimlerin Osmanlı devletine ve Sünnî kesime bakışını gösteren Safevi kaynaklarındaki bilgilerle ve bilhassa Kızılbaş kesime tercüman olan Pir Sultan'ın şiirlerindeki ifadelerle karşılaştırılarak tahlil edilmelidir.

Haktan inayet olursa

Şah Urum'a gele bir gün

Gazâda bu Zülfikarı

Kâfirlere çala bir gün⁷⁴.

Bu tür bilgiler XVI. asırda yaşanan toplumsal kırılma sonrası Osmanlılar ya da Safevilerden yana tercih yapmak durumunda kalan konar-göçer Türk topluluklarından İran-Azerbaycan taraflarında klasik anlamda Şiileşen veya Anadolu-Rumeli taraflarında klasik anlamda Sünnileşen Türkmen aşiretlerinin ya da Anadolu'da kalıp zamanla dışlanan ve içe kapanan Kızılbaş/Alevi kesimlerin, birbirleriyle olan kardeşlik bağlarının tespiti ve yeniden tesisi açısından büyük önem arz etmektedir.

⁷⁴ Şiirin tamamı için bkz. A. Gölpınarlı, - P. N. Boratav, *Pir Sultan Abdal*, İstanbul 1991, s.77-78.

Kaynakça

- BOA, Y.PRK.UM (UMUM VİLAYETLER TAHRİRATI) 28/70, (29/R /1311).
- BOA, Y.EE (Yıldız Esas Ve Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı), 132/39, (17/L/1316).
- BOA, A.MKT.MHM (Sadaret Mektubî Kalemî Mübimme Kalemî (Odası) Belgeleri), 658/2, (18/B/1313).
- BOA, A.MKT.MHM, 722/4, (22/Ra/1314).
- BOA, DH.MKT, 2131/52, (25/C/1316).
- BOA, İE.ENB, 2/150, (Tarih :14/Ca/1090).
- BOA, C.ZB, 71/3545, (29/S /1119).
- BOA, C.ZB, 33/1608, (06/R /1148)
- BOA, C.DH, 229/11425, (08/L /1166).
- BOA, AE.SMHD.I, 90/6126, (27/S /1168).
- BOA, C.ZB, 33/1606, (29/Ra/1195).
- BOA, C.DH, 24/1184, (29/Z /1255).
- BOA, ML.VRD.TMT.d, 5447.
- BOA, ML.VRD.TMT.d, 14607.
- BOA, ML.VRD.TMT.d, 15462.
- BOA, İE.EV, 67/7245, (29/Ra/1139).
- BOA, Y.A.RES, 9/54, (20/S/1298).
- BOA, BEO, 855/64069, (13/Ca/1314).
- BOA, İ.AZN, 52/1321, (14/Ca/1321).
- BOA, HAT, 372/20394, (11/B /1254).
- BOA, A.MKT.NZD, 56/103, (09/L /1268).
- BOA, A.MKT.NZD, 57/21, (19/L /1268).
- BOA, DH.MKT, 2317/55, (10/Za/1317).
- BOA, MF.MKT, 746/6, (09/Ş/1321).
- BOA, DH.MKT, 939/34, (12/M/1323).
- BOA, Y.PRK.UM, 30/54, (06/Ra/1312).
- BOA, Y.MTV, 104/46, (6/Ra/1312).

BOA, Y.PRK.UM, 30/57, (09/Ra/1312).

BOA, Y.PRK.UM, 30/85, (10/R/1312).

BOA, Y.MTV, 61/18, (08/N/1309).

BOA, Y.PRK.DH, 748, (05/L/1311).

BOA, Y.PRK.UM, 29/77, (16/L/1311).

BOA, DH.ŞFR, 510/137, (13/Ra/1331).

BOA, MF.MKT, 848/62, (17/S/1323).

BOA, Y.PRK.ASK, 250/37, (11/Ş/1325).

BOA, Y.PRK.UM, 80/45, (17/Ş/1325).

H. 982 (M. 1574/1575) tarihli ve TKG.KK.TTd. 178 Numaralı Defter-i Mufassal-ı *Livâ-i Sivas*, I, T.C. Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı Tapu Ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın No: 9, Ankara 2014.

H.984 (M.1576/1577) tarihli ve TKG.KK.TDd.54 Numaralı Defter-i Mufassal-ı *Livâ-i Çorum*, I, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayını, Ankara 2014.

75 Numaralı *Gelibolu Livâsı Mufassal Tabrîr Defteri (925 / 1519)*, I, <Dizin ve Transkripsiyon>,T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 105, Defter-i Hâkânî Dizisi: XIII, Ankara 2009.

Numaralı Kerkük Livâsı Mufassal Tabrîr Defteri (Kanûnî Devri), I, <Dizin, Transkripsiyon ve Tıpkıbasım>,T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 64 Defter-i Hâkânî Dizisi: VIII, 111 Ankara 2003.

387 Numaralı *Muhâsebe-İ Vilâyet-İ Karaman Ve Rûm Defteri (937/1530) I, Konya, Bey-şehri, Ak-şehir, Larende, Ak-saray, Niğde, Kayseriyye ve İç-il Livâları*<Dizin ve Tıpkıbasım>, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 32 Defter-i Hâkânî Dizisi: III, Ankara 1996.

387 Numaralı *Muhâsebe-İ Vilâyet-İ Karaman Ve Rûm Defteri (937/1530) II, Amasya, Çorumlu, Sivas-Tokat, Sonisa-Niksar, Kara-bisâr-i Şarkî, Canik, Trabzon, Kemah, Bayburd, Malatya, Gerger-Kabta ve Divriği-Darende Livâları*<Dizin ve Tıpkıbasım>, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 36 Defter-i Hâkânî Dizisi: III, Ankara 1997.

438 Numaralı *Muhâsebe-İ Vilâyet-İ Anadolu Defteri (937/1530)*, I, *Kütahya, Kara-bisâr-i Sâhib, Sultân-önü, Hamîd ve Ankara Livâları*, T.C. Başbakanlık

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı
Yayın Nu: 13 Defter-i Hâkânî Dizisi: I, Ankara 1993.

438 Numaralı Mubâsebe-İ Vilâyet-İ Anadolu Defteri (937/1530), II, Bolu, Kastamonu,
Kengiri ve Koca-ili Livâları, <Dizin ve Tıpkıbasım>, T.C. Başbakanlık
Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire
Başkanlığı Yayın Nu: 20 Defter-i Hâkânî Dizisi: I, Ankara 1994.

111 Numaralı Kerkeük Livâsı Mufassal Tabrîr Defteri (Kanûnî Devri), Dizin,
Transkripsiyon ve Tıpkıbasım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel
Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 64, Ankara 2003.

Ahmet Refik, “On altıncı asırda Râfızîlik ve Bektaşîlik”, *Darülfünun Edebiyat
Fakültesi Mecmuası*, VIII/2, (s.21-59)dan ayrışması, İstanbul 1932.

BELDİCEANU-STEİNHERR, Irène, “Osmanlı Tapu-Tahrir Defterleri
Işığında Bektaşiler (XV.- XVI. Yüzyıllar)”, Çev.: İzzet Çıvgın, *Alevilik -
Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3, (2011),ss.130-187,
http://www.abked.de/3_tr.asp (07.06.2016).

BELDİCEANU-STEİNHERR, Irène, “Osmanlı Tahrir Defterlerinde Seyyid
Ali Sultan: Heterodoks İslam”ın Trakya”ya Yerleşmesi”, *Sol Kol: Osmanlı
Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, Ed.: Elizabeth A. Zachariadou,
İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul Eylül 1999, ss. 50-72.

DÖNMEZ, Zehra, *XVI. Yüzyıl Adana Sancağı”nda Konar-Göçer Nüfus Ve Yerleşim
(1519-1572)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih
Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî
Devrinde Osmanlı Hayatı –Fetâvâyı Ebussu’ud Efendi-*, Kapı Yayınları
Haziran 2012.

Ebu’s-Su’ud Efendi, *Ma’rużât-ı Ebi’s-Su’ud*, Hasan Yüksel Özel Kitaplığı, el
yazması, (18 Cemâzıyelâhir 1235/2 Nisan 1820 tarihli istinsah).

EMECEN, Feridun M., “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Tahrir Defterleri”, *Tarih
ve Sosyoloji Semineri Bildirileri 28-29 Mayıs 1990*, Edebiyat Fakültesi
Basımevi İstanbul,1991, ss. 143-156.

GÖLPINARLI, A. - BORATAV P. N., *Pir Sultan Abdal*, İstanbul 1991.

İNBAŞI, Mehmet, *17. Yüzyıl Kayseri Avârız ve Cizye Defterleri*, Kayseri Büyükşehir
Belediyesi Kültür Yayınları Yayın No: 80 2011.

KÖPRÜLÜ, Orhan F., “Abdul Mûsâ”, *DİA*, 1, Yıl: 1988, s. 64-65.

KURT, Yılmaz, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1992.

- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri (1578-1612)* İstanbul Fetih Cemiyeti yayını İstanbul 1993.
- MÈLİKOFF, Irène, “Kızılbaş Problemi”, *Uyur İdik Uyardılar Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları*, Çev.: Turan Alptekin, İstanbul 1993.
- MÈLİKOFF, Irène, “Bektaş: Bir Boy Adı mıydı?”, *Prof. Irène Mèlikoff’un Ardından*, Çev.: Turan Alptekin, Demos Yayınları, İstanbul 2009, ss. 57-65.
- METİN, Rafet, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bozok Sancağında Kullanılan Erkek Şahıs İsimleri”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt:21 No:2, Mayıs 2013.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Geyikli Baba”, *DİA*, 14, yıl: 1996, s. 45-47.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Ortaçağ Anadolu’sunda İki Büyük Yerleşimci/Kolonizatör DervişDede Garkın ve Emîrci Sultan Vefâîyye ve Yesevîyye Gerçeği*, İstanbul Temmuz 2014.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Babaîler İsyanı Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu’da İslâm-TürkHeterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul Ekim 20115.
- ÖZ, Mehmet, “Tahrir”, *DİA*, 39, Ankara 2010.
- SAVAŞ, Saim. *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, İstanbul 1992.
- SAVAŞ, Saim, “İstimâlet: Bir Osmanlı Yönetim Klasığı”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, Haz.: Mehmet Öz-Fatih Yeşil, İstanbul 2015, ss.489-508.
- SAVAŞ, Saim, *XVI. Asırda Anadolu’da Alevîlik*, 1. Baskı Vadi Yayınları İstanbul 2002, 2. Baskı Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- SAVAŞ, Saim, “Efsanelerin Gölgesinde Tarihi Bir Sima: Koyun Baba”, *Alevîlik*, İstanbul 2004, ss.199-217.
- SOLAK, İbrahim, “916 H. / 1510 M. Tarihli Alaüddevle Bey Vakfiyesi”, dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/download/592/572.(07.06.2016).
- SÜMER, Faruk, “Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.I/S.1, Ankara 1963.
- SÜMER, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976.
- ŞAHİN, İlhan-EMECEN, Feridun, *Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Abkâm II. Bâyezîd Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Abkâm Defteri*, Türk Dünyası Araştırmaları Yayını, İstanbul 1994.

- ŞAHİN, İlhan, “Hacım (Hacıbektaş) Köyü”nün Sosyal ve Demografik Tarihi (1485-1584)”, *Osmanlı Araştırmaları*, VI, İstanbul 1986, ss. 31-38.
- ŞAHİN, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğunda Konar-Göçer Aşiretlerin İsim Almalarına Dair Bazı Mülâhazalar”, *Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı*, XIII, İstanbul 1987, ss. 195-208.
- TAŞĞIN, Ahmet-SOLMAZ, Bünyamin, “Tahrir Defterlerinin Alevilik-Bektaşilik Araştırmalarına Katkısı: Irène Beldiceanu-Steinherr Örneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 61, Ankara 2012, ss. 207-220.
- TATCI, Mustafa, “Yûnus Emre”, *DİA*, 43, Yıl: 2013, s. 600-606.
- TEKİNDAĞ, M. C. Şehabeddin, “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi”, *İÜEFTD*, XVII/22, (1968), s.53-55.
- YİNANÇ, Refet-ELİBÜYÜK, Mesut, *Maras Tabrir Defteri (1563)*, Cild: II, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Ankara 1988.
- YİNANÇ, Refet-ELİBÜYÜK, Mesut, *Malatya Tabrir Defteri (1560)*, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Yayını, Ankara 1983.

